

Cumhuriyet'in Kilit Taşı
Lozan'a Giden Yol

Onur Öymen

Önsöz

Dünyanın ilk antiemperyalist Ulusal Bağımsızlık Savaşının 7 düvele karşı kazanılan zaferini Barış Konferansı masasında emperyalistlere ve bir kaç ay sonra ilan edilecek Türkiye Cumhuriyeti'nin varlığını da dünyaya kabul ettiren Lozan Antlaşması 99 yaşında.

Osmanlı imparatorluğu;

Birinci Dünya Savaşı galiplerinin dayattıkları 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi ile ülkesi işgal ve Devleti tasfiye edildikten sonra 10 Ağustos 1920 Sevr anlaşması ile ömrünü tamamladı, tarih sahnesinden çekildi.

Sayın Onur Öymen bu kitabında, müneccimlere danışarak yönetimlerini sürdüren, yenilip gerilediğinde başka ülkelerden yeni müneccimler getirterek kurtulacağını sanan çağ, bilim ve akıl dışı. bir zihniyetin, matbaayı batıdan 250 yıl sonra ülkesine sokabilen bir imparatorluğun acı sonunu hayranlık verici akıcılıktaki üslubu ile anlatıyor.

Tarihin akışını çok çarpıcı, çok somut örnekler, çok acı deneyimlerle bir öğretici olarak ortaya koyan değerli Büyükelçimiz, bu denli sığ düşünce dünyasına sahip yönetimlerin koca imparatorluğu, 1683 2. Viyana yenilgisinden başlayarak 235 yılda nasıl parça parça kaybettiğini okuyucuya bir roman tadında sunuyor.

Bu kahredici sonu reddederek YA İSTİKLÂL YA ÖLÜM şiarıyla yola çıkan Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Kemalist Devrimcilerin “Milletin azim ve kararı” nı harekete geçirip önderlik ederek zafere ulaştırdıkları Milli Mücadele, eşine ender rastlanan bir başarı öyküsüdür. 9 Eylül 1922'de

emperyalistler ve işbirlikçilerinin denize dökülmesiyle somutlanan bu başarının ardından 11 Ekim 1922 Mudanya Mütarekesi ile ateşkes sağlandıktan hemen sonra Lozan Barış Konferansı görüşmeleri başladı.

Sayın Öymen'in kaleme aldığı gibi, İsmet Paşa başkanlığındaki Ankara Hükümeti delegasyonu ile asırlardır sömürgeleştirdikleri mazlum milletleri eze eze yönetmeyi kişilikleri ile özdeşleştirmiş, diplomasinin bütün inceliklerini içselleştirmiş, burunları Kaf Dağı'nda batılı diplomatlar aylar süren tartışmalar yaptılar.

Emperyalist ülke temsilcileri Osmanlı İmparatorluğu'nu tarihe gömmüş olmanın özgüveni içindeydiler. Türkleri küçük gören tavırları, her türlü psikolojik etkilme oyunlarını sergileyen davranışlarıyla uzun yıllardır kafalarına kazıdıkları "Türkleri Avrupa'dan ve Anadolu'dan atma" planıyla oturmuşlardı masaya. Bu nedenle adeta bir Lozan muharebesi yaşandı.

Değerli Öymen'in sözleriyle; sömürücü egemen güçlere karşı Türkiye'nin egemenliğini ve eşitliğini kabul ettirmek, Misak-ı Milli ile belirlenmiş sınırlardan ödün vermemek, kapitülasyonları sonlandırıp Düyun-u Umumiye'yi de sökülüp atarak Tam Bağımsız Türkiye'ye ulaşmak hedefi büyük zorluklar aşılarak elde edildi.

Yüzyıllar boyunca süren yenilgiler Osmanlı Hariciye'sinin düşünce yapısını yıkıma uğramıştı. Bu nedenle emperyalist ülkelerin diplomatları kendine güveni olmayan, batının dayatmalarından yılmış bir Osmanlı heyeti bekliyorlardı. Onur Öymen'in önemle altını çizdiği ve somut örneklerle anlattığı üzere karşılığında, bağımsız düşünmeyi ilke edinmiş, bu amaçla girdiği onur savaşını kazanmış, ülke çıkarlarını tüm

politikalarının özüne yerleştirmiş Kemalist Kuvayı Milliye temsilcilerini buldular.

Bütün yenilmiş ülkeler galiplerin dayatmalarına razı olarak, direnmeden anlaşmaları imzalamışlardı. Sadece Anadolu mahkum edilmek istendiği esaret ve zilleti kabul etmemiş, 3 yıl 3 ay 22 gün daha savaşmış ve galip devlet olarak oturduğu masada zorlu tartışmalar sonucunda istediğini almıştı.

Sevgili Onur Öymen'e, Lozan sürecini yaşayanların ve izleyen yabancı kaynakların değerlendirmelerini de bizlere aktardığı için teşekkür borçluyuz.

Cumhuriyet Türkiye'si Lozan'ın anlamını, kazandırdıklarını ve ülke geleceğindeki belirleyici rolünü, kimi savrulmuş beyinlerin çarpıtılmış Lozan saldırılarına karşın çok iyi anladı, özümsemi, Lozan derslerini hep aklında tutarak bugünlere geldi.

Lozan Barış Antlaşması'nın 100. yılına yaklaştığımız bu günlerde, çöküşten zafere gidilebileceğini ve geleceğimizi belirleyecek Atatürkçü Düşünce Sistemi'nin ürünü Lozan derslerini bu çok yararlı çalışması ile Türk okuruna sunan ve kitabını basma onurunu derneğimize veren Sayın Onur Öymen'e şükranlarımızı sunuyoruz.

Mustafa Hüsnu Bozkurt

Atatürkçü Düşünce Derneği

Genel Başkanı

Cumhuriyetin Kilit Taşı

Lozan'a Giden Yol

Onur Öymen

Lozan antlaşması imzalandıktan neredeyse yüz yıl sonra bile varlığını, etkinliğini ve önemini koruyan tek antlaşmadır. Savaşın bitiminden sonra direnme gücü kalmayan başta Almanya olmak üzere, mağlup devletler kendilerine dayatılan ve ağır bedeller içeren antlaşmaları müzakere bile etmeden imzalamak zorunda kalmışlardır.

Türkiye'yle imzalanan ilk antlaşma diğer mağluplarla yapılan antlaşmalara kıyasla çok daha ağır koşullar içeren ve Türkleri neredeyse tarih sahnesinden silen Sevr antlaşmasıydı. Bu antlaşma Osmanlı Devleti tarafından imzalanmış ancak o tarihte kapatılmış bulunan Osmanlı Mebuslar Meclisi tarafından onaylanmamış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından reddedilerek tarihin çöp sepetine atılmıştır.

Büyük Atatürk'ün önderliğinde yürütülen ve Birinci Dünya Savaşından sonra dört yıl süren milli mücadele ve İstiklal Savaşı sonucunda büyük devletlerle egemen eşitlik ilkelerine dayalı olarak müzakere edilerek 24 Temmuz 1924 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması Türk milletinin kaderini değiştiren bir kilit taşı olmuştur. Lozan'da sağlanan büyük başarıda Atatürk'ün önderliğinde, İsmet Paşa'nın yeni

Türkiye'nin azmini, kararlılığını, büyük devletler karşısındaki direncini ortaya koyan diplomasi başarısının rolü büyüktür.

Çünkü Lozan'da Türkiye'nin elde ettiği kazanımlar hala dünyada bütün ülkeler tarafından hazmedildiği söylenemez. Bunun izleri bugün bile bazı devletlerin Türkiye'ye yönelik tavırlarında görülüyor. Ülkemizde de Lozan'ın zaman zaman bazı çevrelerde tartışma konusu yapılmaya çalışılmasının arkasında Lozan'da Türkiye'nin savunduğu çağdaş, demokratik ve laik dünya görüşüne karşı duyulan rahatsızlığın yattığı anlaşılıyor. Lozan Antlaşmasını değerlendirebilmek için Lozan'a giden yolda yaşananları, büyük devletlerin entrikalarını ve Osmanlı İmparatorluğunu paylaşma girişimlerini incelemek gerekiyor.

Lozan Antlaşmasından sonra Atatürk'ün söylediği sözler bugün dahi geçerliğini koruyor. Atatürk Nutuk'ta şöyle diyor: *“Lozan Antlaşması Türk milletine karşı yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr Antlaşmasıyla tamamlandığı sanılmış büyük bir suikastın sonuçsuz kaldığını bildirir bir belgedir. Osmanlı tarihinde benzeri görülmemiş bir siyasi zafer eseridir.”* Atatürk *“Lozan barış masasında söz konusu olan meseleler üç dört yıllık yeni bir dönemle sınırlı değildi. Konferansta asırlık hesaplar görülüyordu”* diyor.

Atatürk'ün bu sözlerindeki şifreler nelerdi? Atatürk hangi suikastlardan söz etmişti? Bu soruların cevabını araştırmadan, Lozan'a giden yolun hangi tuzaklarla dolu olduğunu görmeden bu antlaşmayı değerlendirmek eksik bir değerlendirme olur.

Değerli bilim adamı ve araştırmacı Bozkurt Güvenç Türk Kimliği isimli eserinde İngiliz Kardinali Nauman'ın şu sözlerini naklediyor: “Hristiyan diniyle temasa geçen bütün ırklar, kavimler er geç Hristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bu genel kuralın tek istisnası Türklerdir. Onlar, Hristiyanlığı kabul etmek şöyle dursun, Hristiyanlığı ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Tarih sahnesine çıktıkları 1048 yılından beri haçlı düşmanlığının öncüsü, sözcüsü ve simgesi olmuşlardır. Bu yüzden Türkler XI-XVIII yüzyıllar arasındaki en önemli sorunu ve düşmanı olarak görülmüştür.”^[1]

Bozkurt Güvenç, Fransız tarihi Durosell'in de Avrupa'da ortaya çıkan laiklik ve milliyetçilik akımlarının da anlaşılmasında nedenlerle Kilisenin Türklerle ilgili ön yargılarını aynen benimsediklerini söylediği naklediyor.

İstanbul'da da Elçilik görevinde bulunmuş olan Rumen diplomat Trandafir Djuvara 194 yılında dikkate değer bir kitap yazdı. Kısa bir süre önce değerli, diplomat Pulat Tacar tarafından Türkçeye çevrilen ve 1281-1913 yıllarını kapsayan bu eserin adı: “Türk İmparatorluğu'nun Parçalanması Hakkında Yüz Proje.” Projede Rus Çarlarının, Kralların, Papaların veya üst düzeydeki din adamlarının Osmanlı Devleti'nin bölünüp parçalanması ve paylaşılmasına ilişkin projeleri ve girişimleri yer alıyor. Dikkat çekici projelerden biri Napolyon'un projesi. Napolyon Saint Helene adasında sürgündeyken yazdığı anılarında “Türk imparatorluğunu Rus Çarıyla paylaşabilirdim. İstanbul sorunu her seferinde Osmanlı İmparatorluğunu kurtardı. İstanbul uzlaşmanın gerçek engeliydi. Rusya İstanbul'u istiyor ben de vermeye yanaşmıyordum. Çünkü İstanbul bir İmparatorluğa değer ve orasını eline geçiren dünyanın hakimi olur.”^[2]

Yaklaşık 400 yıl boyunca dünyanın en güçlü ve etkili imparatorlukların biri olan Osmanlılar 1699 tarihindeki Karlofça anlaşmasından sonra gerileme dönemine giriyor. Çağına damgasını vuran Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi çağına damgasını vuran padişahlardan sonra devletin başına geçenler aydınlanma çağının, sanayi devriminin, uygarlığın gelişiminin değerini yeterince kavrayamadıklarından ülke hemen her alanda geriye gidiyor. Bunun askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda da sonuçları oluyor.

Atatürk 1925 yılında Ankara Hukuk Okulunun açılışında yaptığı konuşmada şöyle diyor: “Türklerin 1453 zaferini, yani Türklerin İstanbul’u fethini gözlerinizin önünde canlandırınız. Bütün dünyaya karşı İstanbul’u sonsuzluğa kadar kazandırmış olan güç ve kudretin aşağı yukarı aynı yıllarda bulunmuş olan matbaayı engellemek isteyen hukuk bilginlerinin uğursuz direnişine karşı durmaya gücü yetmemiştir.”

Osmanlı İmparatorluğu gerileme devrine girdikten sonra Avrupa’nın büyük devletleri tarafından etki altına alınmaya, hatta bölünüp parçalanmaya çalışılıyor. Özellikle 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasından sonra Osmanlı İmparatorluğundaki azınlıkları nüfuzları altına almaya çalışan devletler bu konuyu Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğunu baskı altına almanın ve yönlendirmenin bir aracı haline getiriyorlar.

1768 yılında başlayan Türk Rus savaşı Osmanlı devletinin sürüklendiği gerileme sürecinin birçok özelliğini de ortaya koyması açısından dikkat çekicidir. Savaşı Osmanlılar çıkartıyor. Osmanlı çıkarları açısından bu savaşın ilanını haklı

gösterecek bir gerekçe yok. Divan üyeleri savaşı desteklemiyor.

Padişah III. Mustafa aksi görüşte. Onun talimatıyla Sadrazam Rus Elçisini çağırıyor. Polonya'daki Rus askerlerinin çekilmesini istiyor ve Elçinin derhal bu konuda taahhütte bulunmasını talep ediyor. Elçinin böyle bir yetkisi yok. Osmanlı Devleti bunun üzerine Elçi'yi hapse atıp savaş başlatılıyor.^[3]

Ordu böyle bir savaşa hazır değil. O nedenle savaş büyük bir yenilgiyle sonuçlanıyor. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasının en önemli sonuçlarından biri Rusya'ya azınlıkları bahane ederek Osmanlıların iç işlerine karışmasına imkan hazırlaması.

Padişah savaşın kaybedilmesini nasıl yorumluyor? Saraydaki müneccimler yeterli değildi Savaşı bu yüzden kaybettik. Derhal Prusya Kralı II. Frederik'e bir elçi yolluyor. Kendisine üç müneccim gönderilmesini istiyor. Çünkü Rusya'nın savaşlardaki başarısının etkili müneccimlere sahip olmasına bağlıyor. Frederik Elçiye bizde müneccim yoktur. Bizim müneccimlerimiz başarılı, iyi eğitilmiş bir orduya sahip olmak ve hazineyi dolu tutmaktır diyor.^[4]

19. yüzyılın başlarından itibaren üst üste alınan yenilgilerde bir yandan ülke içindeki büyük eksiklikler, yapılan yanlışlar, bir yandan da Osmanlı topraklarındaki bağımsızlık hareketlerini destekleyen büyük devletlerin rolü var. Bunun ilk örneklerinden biri Mora yarımadasında yaşayan yaklaşık 50.000 Türk'ün hayatına mal olan Yunan isyanı. Rusya İngiltere ve Fransa bu isyanı açıkça destekliyor. İngiliz, Fransız ve Rus savaş gemileri Navarin limanındaki 57

gemiden Türk ve Mısır donanmasını imha ediyor. Rusya Osmanlı İmparatorluğuna karşı Balkanlarda ve Kafkasya'da saldırıya geçiyor. Osmanlı devleti Sırbistan, Eflak ve Buğdan'a özerlik vermek ve Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalıyor.

Osmanlı devletinin kendine en yakın saydığı Avrupalı devlet adamlarının gerçek düşünceleri ise kaygı vericiydi. Örneğin Avusturya'nın ünlü başbakanı Metternich Doğu'da temel değişikler olursa Avusturya'nın beklentisi ne olur sorusuna şöyle cevap veriyordu: *“Osmanlı egemenliği yerine bağımsız bir büyük Hristiyan devletin geçtiği gün o devlet doğal ve aktif müttefikimiz olacaktır.”*

İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Stanford Canning devlet içinde devlet gibiydi. Padişahın üzerinde büyük etkisi vardı. Canning'in anılanını kaleme alan Stanley Lane Pool, *“Canning'in etkisiyle kabul edilmiş yasaları uygulamayan tepe taklak olurdu. Onun karşısında yılğınliğa kapılmayan kimse yoktu”* diyor. Canning eşine gönderdiği bir mektupta şöyle diyor: *“Osmanlı hükümeti apansız değişiverdi. Reşit ile Sadrazam azledildi. O saat Padişaha çıktım, yeniden vazifelerinin başına getirilmelerini sağladım.”^[5]*

Defalarca Sadrazamlık ve Dışişleri Bakanlığı yapmış olan Ali Paşa, Canning'in devlet içindeki etkinliğinden çok şikayetçidir. Onun hakkında şöyle diyor: *“Canning bizzat hükümetin vasisi durumundaydı. Özetle, Dışişleri, İçişleri, Patrikhane, her şey bu adamın kontrolü altındaydı. Canning Mustafa Reşit Paşa'ya güveniyor ve onu etkileyerek Babiali'ye yön vermeye çalışıyordu. Şüphe çekmemek için onunla, Baltalimanı'nda bir başkasının evinde gizlice*

buluşuyorlardı.”^[6] Lozan’a giden yolda yaşananları merak edenler Canning’in anılarını okumalıdır.

1839’da Tanzimat ilan edilirken Padişah Abdülmecit Canning’e şöyle diyor.: “İngiltere’nin güvenini ve yakınlığını kazanmak isterim.”^[7]

İşte o ortamda Avrupa’nın büyük devletleri Osmanlı İmparatorluğunu parçalayıp paylaşmak emelini güdüyorlardı. Rus Çarı I. Nikolay, 1853’de Saint Petersburg’da İngiliz Büyükelçisi Hamilton Seymour’a Osmanlı İmparatorluğunun çöküntü içine girdiğini söylüyor ve: “Kucağımızda hasta, hatta çok hasta bir adam var. Günün birinde, gerekli düzenlemeler yapılmadan elimizden kayıp giderse büyük bir talihsizlik olur” diyor ve İstanbul’u ele geçirme niyetini dile getiriyor.^[8]

1853 yılında Rusya Bahriye Nazırı Prens Mençikov’u İstanbul’a göndererek Osmanlı devletindeki bütün Ortodoksların koruyuculuğunun Rusya’ya bırakılması için ulti-matom veriyor. Osmanlılar bunu kabul etmeyince Rusya Eflak ve Buğdan’ı işgal ediyor. Kırım savaşı bu nedenle çıkıyor. İngiltere ve Fransa Rusya’nın emellerinden rahatsızdır. Osmanlıların yanında savaşa katılıyor. Savaş büyük bir zaferle sona erdirmek üzereyken Fransa kendi çıkarları doğrultusunda Rusya’yla barış için gizli temaslarda bulunuyor. Canning bu durumdan rahatsızdır. “Böyle bir antlaşmaya imza atmaktansa sağ kolumu kopartırım diyor.”^[9]

Yine de Osmanlı Devleti savaşın galiplerinden biridir. Buna rağmen müttefiklerini tatmin edecek bir taviz vermelidir. Beklenen budur. İşte 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı Batılılara verilmiş bir taviz olarak kabul ediliyor. Bu fermanın temelinde Canning’in yazımına etkili biçimde katıldığı metin

yatıyor. Pool, kitabında, “Islahat Fermanının hemen her satırında Canning’in kaleminin izi görülür” diyor.^[10]

Islahat Fermanı ile verilen tavizler Avrupa’nın büyük devletlerini tatmin etmemiştir. Bundan bir yıl sonra 1857 yılında Wight Adasındaki Osborne’da İngiltere Kraliçesi Victoria ile görüşen Fransız İmparatoru III. Napolyon “Türkler barbardır. Avrupa’dan kovulmaları gerekir” diyor ve Kraliçe’yle Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması için görüşmelerde bulunuyor.^[11]

III. Napolyon bu girişiminden sonuç alamıyor. Ama Osmanlı devletinin parçalanması Avrupa’nın gündeminde kalmaya devam edecektir 1868 yılından sonra dört kere İngiltere’de Başbakanlık görevini üstlenecek olan Gladstone Türklerin Avrupa’dan kovulması gerektiği görüşünü savunuyor.

Kırım Savaşında yapılan harcamalar aşırı israflar Osmanlı devletini büyük bir ekonomik kriz içine sokuyor. Devlet adım adım yarı sömürge haline geliyor.

23 Aralık 1876 tarihinde Mithat Paşa’nın girişimiyle II. Abdülhamit tarafından ilan edilen Kanuni Esasi ve Meşrutiyet idaresi bile bu olumsuz gidişin durdurulmasını sağlayamıyor. Zaten bundan bir yıl sonra padişah II. Abdülhamit Meclisi kapatarak Meşrutiyet idaresini fiilen askıya alıyor.

1877-78 yıllarındaki Türk Rus savaşı yıkıcı sonuçlar doğuruyor. Osmanlılar büyük bir yenilgiye uğruyor. Rus ordusu Yeşilköy’e kadar geliyor. Berlin Konferansı çok ağır koşullar getiriyor. Osmanlı devleti Karadağ, Sırbistan ve Romanya’nın bağımsızlığını kabul ediyor. Osmanlı devleti

savaş tazminatını ödeyecek mali güce sahip değildir. Savaş tazminatının bir bölümüne karşılık Ardahan, Kars, Batum ve Beyazıt vilayetleriyle Dobruca Rusya'ya bırakılıyor.^[12] Osmanlılar artık çöküş dönemine girmiş sayılabilir.

Bu arada İngiltere Berlin Konferansında Osmanlılara destek verme vaadiyle Kıbrıs'ı kiralamak istiyor. Dışişleri Bakanı Saffet Paşa buna karşı çıkınca İstanbul'daki İngiliz Elçisi "Eğer Osmanlı Hükümeti bu antlaşmayı kabul etmezse İngiltere Berlin Kongresinde barış şartlarının iyileştirilmesine çalışmayacak ve İngiliz Hükümeti donanmasının gücüyle Kıbrıs'ı zorla istila edecektir" diyor. Bu tehdit üzerine Babıali Kıbrıs'la ilgili İngiliz isteklerini kabul ediyor. Peki İngiltere Berlin Konferansında Osmanlılara yardımcı oluyor mu? Hayır. Tam tersine Osmanlılardan taviz isteyen devletlerin başında geliyor. İngiltere Ermenileri de Osmanlı devletine karşı tahrik eden devletlerden biri oluyor.^[13]

Başbakan Salisbury bir konuşmasında "Abdülhamit adaleti çiğnediği için yıkılacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son günü yaklaşmıştır." diyor. * Abdülhamit "III. Selim döneminden beri Osmanlı devletinin başına gelen bütün felaketlerde İngiliz entrikalarının etkisi olmuştur" diyor.^[14]

1897 yılında savaş meydanında Yunanistan'a karşı galip gelen Osmanlıları, gene büyük devletlerin baskısıyla Girit'in Yunanistan'a verilmesine razı oluyor.

Abdülhamit döneminde Osmanlı devletine en büyük desteği verdiği düşünülen Almanya'nın yaklaşımı da pek farklı değildir. 1883-1895 yıllarında Türkiye'de Alman Askeri Heyeti Başkanı olan General Von der Goltz Almanya'nın

niyetlerini şöyle açıklıyor: “300 bin kişilik redif kuvvetleri üzerinde doğrudan nüfuzumuzu kullanarak Osmanlı Ordusunun idaresini bir daha geri alınamayacak şekilde elimize geçirebileceğiz.”^[15]

1912-1915 yılları arasında Almanya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi olan Wangenheim da “Türkiye’de orduyu kontrol eden güç biz oldukça, Almanya’ya muhalif hiçbir hükümet işbaşında kalmaz. Ben orduyu ele geçirerek Türkiye’de iş başına gelecek bütün hükümetleri Almanya’nın denetimi altına alıp Almanya’nın çıkarlarına hizmet edecek hükümetler haline getiririm” diyor.^[16]

İşte o yıllardan itibaren Osmanlı Devleti’ni adım adım savaşa sürükleyen ve savaş içinde de kendi emellerine göre yönlendirmeye çalışan Almanya’nın iz düşümüne giren devlet adamlarının ve Enver Paşa gibi komutanların ne kadar büyük bir yanılğı içinde olduklarını bu konuşmalar açıkça ortaya koyuyor.

Selanik’te kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti vatanın tehlikede olduğunu düşünüyor ve meşrutiyetin yeniden yürürlüğe konulmasını istiyordu. Bu derneğin üyeleri arasında Atatürk ve İsmet Paşa da vardı. 23 Temmuz 1908’de İkinci Meşrutiyet ilan edildi ve Kanunu Esasi yeniden yürürlüğe konuldu. 1909 yılının başında İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin desteğiyle kurulan hükümete karşı başlatılan şeriatçı eylemler 31 Mart ayaklanmasına yol açtı. Bu ayaklanmanın Ayaklanmacılar Adliye nazırı Nazım Paşa’yı öldürdüler, Bahriye Nazırı Rıza Paşa’yı yaraladılar. Bu ayaklanmanın arkasında İngilizlerin bulunduğunu düşünenlerin sayısı az değil. Bunların arasında Celal Bayar, Enver Ziya Karal, Doğan

Avcıoğlu ve Ahmet Emin Yalman gibi önemli şahsiyetler de yer alıyor.^[17]

Ayaklanmanın sonucunda Hükümet istifa ediyor. Padişah Abdülhamit isyan eden askerler için af çıkartıyor. Şeriatın daha büyük bir dikkatle uygulanacağını açıklıyor.^[18]

31 Marttan bir gün sonra Selanik'ten yola çıkan Mahmut Şevket Paşa'nın komutasındaki Harekat Ordusu İstanbul'a gelerek isyanı bastırdı. Bu ordunun Kurmay Başkanı Kolağası Mustafa Kemal'di.

Mustafa Kemal subayların görevlerine dönmeleri için ısrarlı bir mücadele açmıştı. İsmet Paşa da o günlere ait izlenimlerini anlatırken “Hepimiz bir noktaya samimi ve kesin olarak inanmış bulunuyorduk.: Orduyu mutlaka siyasetten kurtarmak lazımdı” diyor.^[19] 27 Nisan 1909'da Mebuslar ve Ayan üyeleri Yeşilköy'de toplanarak Abdülhamit'in tahttan indirilmesini önerdiler. Şeyhülislam'dan fetva alındı. Abdülhamid tahttan indirilerek Selanik'e götürüldü.

Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak amacıyla yabancı devletler başlatılan savaşlar ülkeyi hızla çöküntüye sürükledi. 1911 yılının sonlarında İtalya Trablusgarp ve Bingazi'ye karşı saldırıya geçti. Mustafa Kemal, Enver Bey ve arkadaşları yerli halkı İtalyan saldırısına karşı örgütlediler. Kıyılarda başarılı olan İtalyan'lar ülkenin içlerine giremediler. Ancak İtalyan donanması 12 Adayı işgal etti.^[20]

Bu gelişmeler olurken Bulgar hükümeti Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan'da reformlar yapılmadığı takdirde Osmanlı hükümetine savaş açmaya karar verdi. 8 Ekim 1912'de Karadağ Osmanlılara savaş açtı. Bir hafta sonra Osmanlı devleti Balkan ülkelerine savaş ilan etti. Bir ay süren

savaşın sonunda Osmanlı ordusu yenilgiye uğradı. Düşman orduları Çatalca'ya kadar geldi. Yüzbinlerce Türk Rumeli'den göç etmeye başladı. Yunan donanması Limni, İmroz, Taşoz, Sakız, Bozcaada ve Midilli'yi işgal etti. 30 Kasım'da mütareke imzalandı. Büyük devletlerin İstanbul'daki elçileri Babıali'ye bir nota vererek Edirne'nin Balkan İttifakı devletlerine verilmesini istediler.^[21]

1913 yılının Ocak ayında Bakanlar kurulunda Edirne'nin büyük devletlerin himayesine bırakılması tartışılırken Enver Başa ve arkadaşlarının düzenlediği Babıali baskını gerçekleştirildi. Nazım Paşa öldürüldü. Kamil Paşa Sadrazamlıktan çekildi. Mahmut Şevket Paşa Sadrazamlığa getirildi. O ortamda Edirne'nin terk edilmesi yolunda bir karar alınmadı. Bu arada Balkan Savaşını kazanan ülkeler arasında anlaşmazlıklar çıktı. 29 Haziran 1913'te Bulgar kuvvetlerinin saldırıya geçmesi üzerine 2. Balkan Savaşı başladı. Bu arada Osmanlı ordusu harekete geçerek Edirne'yi geri aldı. İngiltere ve Rusya buna büyük tepki gösterdi. Almanya, Avusturya ve Fransa Osmanlı Devleti'ne karşı mali boykot tehdidinde bulundu ancak bu tehditler sonuç vermedi.

Balkan savaşlarındaki yenilgilerin sebebi neydi? İsmet Paşa “En büyük sorumluluk savaşdaki komutanlara aitti. Ordunun siyasete karışmasının da bu yenilgilerde rolü olmuştur. Ayrıca Yemen isyanında oraya otuz beş otuz altı taburdan oluşan büyük bir kuvvet gönderilmesinin de olumsuz etkisi vardır. Bu kuvvet Balkan savaşına katılan ordularımıza eklenseydi bu savaştan zaferle çıkardır” diyor.^[22]

İşte 200 yılı aşkın süre yukarıdaki örneklerin gösterdiği gibi büyük iç hatalar ve dış baskıların sonucunda çöküşe doğru giden Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya

Savaşına bu koşullarda girdi. Lozan'a giden yol Türkler açısından taşlı, dikenli, engellerle dolu bir yoldu.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşının kara bulutları ufukta görüldüğünde önemli bir karar almak zorundaydı. Türkiye bu savaşın dışında kalabilir miydi? Kalamazsa hangi devletlerin yanında savaşa katılmalıydı. Cemal Paşa ve Maliye nazırı Cavit Bey, Fransızlarla ve İngilizlerle beraber savaşa katılma yanlısıydı. Cemal Paşa Fransa'ya yaptığı bir ziyaret vesilesiyle Fransız yetkililerle görüşmüş ve Türkiye'ye kötümser izlenimlerle dönmüştü. Fransızların Türkiye'yle birlikte savaş katılma arzuları yoktu. Cavit Bey'in Londra'daki temaslarının da sonuçları olumsuzdu.^[23] Türkiye'nin bazı tavizler karşılığında İngilizlerin yanında savaşa katılma olasılığı yok denecek kadar azdı. O zaman tek çare Enver Paşa'nın başını çektiği Almanya'nın yanında savaşa katılma seçeneğiydi. Alman İmparatoru II. Wilhelm Türkiye ile birlikte savaşa katılmanın Almanya'nın çıkarına olacağını düşünüyordu. Beklentisi Osmanlı Padişahının cihat çağrısında bulunması ve bunun sonucunda başta Hindistan olmak üzere, çok sayıda Müslümanın İngilizlere karşı bir güç unsuru oluşturmalarıydı. Wilhelm'i bu yönde yönlendiren bazı üst düzeyde diplomatlar da vardı.

Atatürk o sırada Sofya'da Askeri Ataşe olarak bulunuyordu. Atatürk şöyle düşünüyordu: *“Almanlarla beraber savaşa girmek hata olur. Almanya savaşı kazanırsa Türkiye'yi bir sömürge haline getirebilir. Kaybederlerse Türkiye her şeyi kaybeder. Askeri açıdan bakıldığından Almanların bu savaşı kazanacağından emin değilim.*

Almanların izlediği strateji sonunda onları yenilgiye götürecektir.”^[24]

İsmet Paşa da savaşa Almanların yanında girmenin hata olduğunu düşünüyordu. *“Birinci Dünya Savaşına bu şartlar altında girmek Osmanlı İmparatorluğu’nun talihsiz akıbetine sebep olacaktır. Sonunda Almanların mağlup olma ihtimalini daha kuvvetli görüyordum.”* diyordu.^[25]

İngilizler, daha savaş başlamadan Osmanlılara karşı niyetlerini açıkça göstermişlerdi. 12 milyon İngiliz lirası ödenerek satın alınan Sultan Osman ve Reşadiye zırhlılarının son dakikada Türklere teslim edilmesinden vaz geçilmişti. Egede ve Karadeniz’de dengeleri değiştirebilecek olan bu gemiler hiçbir zaman Türk donanmasına katılamayacaklardı.^[26]

Türkiye’nin Almanya’nın yanında savaşa katılmasını öngören antlaşmaların görüşmeleri çok gizli tutulmuştu. Sadrazam Sait Halim Paşa, Enver ve Talat Paşaların dışında sadece Meclis Başkanı Halil Bey’in bu görüşmelerden haberi vardı.^[27]

Alman Genelkurmay Başkanlığı Türklerin bir an önce savaşa girmelerini istiyordu. Alman çıkarları bunu gerektiriyordu. Osmanlı Devleti 2 Kasım 1914’te savaşa katıldı. Akdeniz’de İngiliz savaş gemilerinin takibinden kaçan Alman gemileri Göben ve Breslau, Çanakkale’den geçip İstanbul’a gelmeleri bölgedeki dengeleri değiştirdi. Osmanlı devleti bu gemileri satın aldığını açıkladı. Ama gemilerin komutanı Souchon ve mürettebat değişmedi. Enver Paşa 24 Ekim’de Souchon’a gizli bir talimat vererek “Rus filosunu

arayınız ve nerede bulursanız savaş ilan etmeden hücum ediniz” dedi.^[28]

Savaş başladıktan sonra Alman Genelkurmayı Osmanlı ordularının Sarıkamış'ta, Kanal bölgesinde ve daha sonra Galiçya'da saldırı savaşı yapmalarını istedi. Oysa Türk orduları bu bölgelerde başarı kazanma şansı yoktu. Üstelik Almanya bu ordulara yeterli silah, cephane ve malzeme sağlamamıştı. İsmet Paşa “Sarıkamış ‘taki taarruz teşebbüsünü Enver Paşa emretmiştir. Onun Alman sevk ve idaresine yardım etmek için talep üzerine bu seferi yaptığı tahmin olunmaktadır” diyor.^[29]

Savaş yılların Wellington House diye anılan İngiliz Propaganda Bakanlığı Almanya ve Türkiye aleyhinde yoğun propaganda çalışmaları yapıyor ve çok sayıda kitap ve broşür yayınlıyor. Bunlardan Mavi Kitap diye bilinenler her iki ülke aleyhine asılsız iddiaları içeren propagandaları dünyaya yayıyor. Türkler aleyhinde yayınlanan ve Ermenilere zulüm yapıldığı yolunda asılsız veya abartılı iddialar içeren Mavi Kitap savaş yıllarında Avrupa'da ve Amerika'da Türkler aleyhinde propaganda savaşı silahı olarak kullanıldı.

Savaşta Sarıkamış'ta, Gazze, Filistin ve Kanal bölgesinde Alman karargahının beklentileri ve baskıları, Enver Paşa'nın yönlendirmesiyle büyük yenilgilere uğrayan Osmanlı orduları Çanakkale'de Atatürk'ün önderliğinde ve üstün komuta yeteneğiyle yürüttüğü savaşta dünyanın en büyük devletlerine karşı, silah, cephane ve lojistik açılarından Almanlardan zamanında yeterli destek sağlayamamasına rağmen büyük bir zafer kazandı. Buna karşılık İngiliz ve Fransız Savaş gemileri Kızıldeniz'de Osmanlı askerlerine karşı Arapların başlattığı ayaklanmaya büyük destek verdiler.

Fransızlar 1916 yılının sonuna kadar 1.5 milyon altın frank yardımında bulundu. İngilizler ayda 220.000 Sterlin verdiler. Her iki ülke önemli miktarda silah ve cephane yardımı yaptı.^[30]

Kut'ül Amare'de General Townsend'in komutasındaki İngiliz ordusu Türk askerleri tarafından kuşatıldı ve büyük bir yenilgiye uğratıldı. İşin ilginç tarafı İngiliz Savaş Bakanı Lord Kichener'in bu kuşatmadan kurtulmak için düşündüğü son çarelerdi. Kichener, Savaş kabinesinde çarelerden birinin bölgeye provokatör ajanlar gönderilerek o bölgede Türk ordusuna karşı bir Arap isyanı başlatılması olduğunu söyledi. Bu mümkün olamazsa Türk ordusunun Komutanı Halil Paşa'ya İngiliz askerlerinin serbest bırakılması karşılığında 2 milyon sterlin rüşvet teklif edilmesiydi. Her iki görev için Arabistan'da bulunan istihbarat subayı Lawrence görevlendirildi. İki yöntem de başarısızlığa uğrayınca General Townsend başta olmak üzere 227'si subay olan 13.309 İngiliz askeri teslim oldu. Bu İngiltere'nin tarihinde en yüksek sayıda esir verdiği savaşlardan biri oldu. Mezopotamya hareketinde İngiltere 40.000 askerini kaybetti.^[31]

Arabistan'da İngilizlerin ve Fransızların yaptığı entrikalar, Mekke Şerifi Hüseyin'e verdiği ve asla gerçekleşmeyecek olan vaatler yoluyla başlatılan Arap ayaklanması da Osmanlıların o bölgede uğradığı yenilgiye yol açan nedenlerden biri oldu. Cemal Paşa Şerif Hüseyin'in İngilizlerin yönlendirmesiyle bir ayaklanma başlatacağından son ana kadar haberdar olmadı.

Almanların kendi stratejik beklentileri nedeniyle yaptıkları baskıların ve bu doğrultuda Enver Paşa'yı etkilemelerinin sonucunda başlatılan Kanal hareketinin

başarısızlığı ve Cemal Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusunun istihbarat, silah, cephane ve lojistik eksiklikleri nedeniyle uğranan yenilgi savaşın sonunu getiren nedenlerden biri oldu. İsmet Paşa, anılarında Sarıkamış'ın yanı sıra Süveyş Kanalına yönelik seferin de Alman karargahının talepleri doğrultusunda yapıldığını belirtiyor.

Bu arada Almanlar güçlüklerle karşılaştıkları Galiçya Cephesine çok sayıda Türk askerinin gönderilmesini talep ettiler. Enver Paşa bu talep üzerine 533 subay ve 32.000 askerden oluşan iyi eğitilmiş bir Kolorduyu o cepheye gönderdi. Gerek Galiçya'ya gerek Romanya cephesine gönderilen kolordulardaki askerlerimiz kahramanca savaşmalarına rağmen çok sayıda şehit vererek çekilmek zorunda kaldılar. En iyi birlikleri o cephelere gönderilmesi Ortadoğu'da savaşan birliklerimize yeterince takviyede bulunulmasını olanaksız hale getirdi.

Savaşın sonu yaklaşmıştı. Almanların kaçınılmaz bir yenilgiye doğru gittikleri görülüyordu. Buna rağmen Kafkasya cephesinde Türkler başarılar kazandılar. 1917 yılında Rusya'nın savaştan çekilmesi Türk tarafına bazı fırsatlar yarattı. 3 Mart 1918'de Brest Litovsk'da imzalanan antlaşmayla Kars, Ardahan ve Batum'un Rus askerlerince boşaltılması kararlaştırıldı. Bu arada Türk ordusu Erzincan'ı, Trabzon'u, Erzurum'u ve Van'ı ele geçirdi. 6 Nisan'da Sarıkamış'ı, 14 Nisan'da Batum'u ve 25 Nisan'da da Kars'ı geri aldı.

Ancak Batı cephelerinde yenilen Almanların amacı Kafkasya'daki petrolere sahip olmaktı. Almanya Türkiye'nin o bölgede kazanımlar elde etmesine karşıydı. Bu arada Gürcistan bağımsızlığını ilan etti ve Almanya'nın himayesine

girdi. Azerbaycan ve Ermenistan da bağımsızlıklarını ilan ettiler. Enver Paşa bölgeye geldi. Savaşın son aşamasında Türklerle Almanla arasında büyük bir çıkar çatışması meydana geldi. Mareşal Hindenburg Enver Paşa'ya çok sert bir mektup gönderdi. Enver Paşa da buna aynı sertlikle karşılık verdi. Almanya'yla Türkiye'de en çok güvendikleri Enver Paşa arasında sert rüzgarlar esiyordu. 1918 yılının Haziran ayında Enver Paşa Bakü'ye Türk birliklerini gönderdi.

İsmet Paşa savaşın sonlarında Türkiye ile Almanya arasında çıkar çatışmaları olduğunu görüyor ve "*Almanya istediği ölçüde bir zafer kazansaydı onlardan kurtuluş kolay olmayacaktı. Açıkça görülmüyordu ki, Türkiye'ye gitmemek üzere gelmişlerdi*" diyor.^[32]

Osmanlı Devleti 1918 yılının sonlarına yaklaşırken artık savaşa devam etmenin bir anlamı kalmadığını ve müttefiklerden de bir yardımın gelemeyeceğini gördü. Ekim ayında mütareke talebinde bulundu. İngiltere Akdeniz Filosu Başkomutanı Amiral Calthrope'u mütareke görüşmelerinde bulunmakla görevlendirdi. Görüşmeler Limni Adasının Mondros limanında bulunan Agamemnon zırhlısında yapılacak ve Türk Heyetine Rauf Bey Başkanlık edecekti. İngilizlerin mütareke koşulları ağırdı. Çanakkale ve İstanbul boğazları açılacak, Boğazlardaki istihkâmlar İtilaf devletleri tarafından işgal edilecekti. Sınırların korunması ve asayiş ihtiyaçları dışındaki askerler terhis edilecekti. Bütün Osmanlı savaş gemileri enterne edilecekti. Önemli stratejik noktalar İtilaf devletleri tarafından işgal edilecekti. Toros tünelleri işgal edilecek, bütün demiryollarının yönetimi itilaf devletlerine bırakılacaktı. Ermenilerin bulunduğu vilayetlerde karışıklık çıkarsa bu vilayetler işgal edilecekti.

Calthrope Rauf Beye bazı sözlü vaatlerde bulunmuştu. Örneğin İstanbul hiçbir zaman işgal edilmeyecekti. Ama bu vaatler yerine getirilmedi. Mütareke 30 Ekim 1918 tarihinde imzalandı.

O sıralarda İstanbul'da Harbiye Nezareti Müsteşarlığına atanan İsmet Paşa mütarekenin resmi çevrelerce olumlu karşılandığını, ancak metinde, kötü niyetle uygulandığında, son derecede zararlı sonuçlar verebilecek maddeler bulunduğunu söylüyor.

Daha savaş sona ermeden İtilaf devletleri arasında Osmanlı devletini paylaşma antlaşmaları yapılmıştı. 16 Mayıs 1916'da imzalanan Sykes-Picot antlaşmasına göre Fransa, Suriye, Lübnan, Adana civarını ve Musul'u alacaktı. İngiltere Ürdün, Irak ve Filistin'e sahip olacaktı. Osmanlı devletinin geri kalan kısımlarında bir Arap devleti kurulması öngörülüyordu. Picot'nun görüştüğü Bogos Nubar Paşa'yla Adana civarında Türklerle savaşmak üzere bir Ermeni lejyonu kurulması kararlaştırılmıştı. Bu birlik, ileride kurulması öngörülen Ermeni devletinin çekirdeğini oluşturacaktı.

İtalya'yla 19 Nisan 1917 yılında imzalanana Saint Jean de Maurienne antlaşmasıyla Antalya, Mersin, Konya, Aydın ve İzmir bu ülkeye verilecekti. Ancak Rusya'nın savaştan çekilmesi bu antlaşmalarda değişiklikler yapılmasına yol açtı. Artık İzmir'in Yunanistan'a verilmesi ön görülüyordu.

Savaş bittikten sonra 1919 yılında Paris'te galip devletlerin liderlerinin katılımıyla bir zirve toplantısı düzenlendi ve savaştan sonra imzalanacak antlaşmalarla ilgili önemli kararlar alındı. ABD Başkanı Wilson, İngiltere

Başbakanı Lloyd George ve Fransa Başbakanı Clemenceau'nun katılımıyla yapılan toplantıda Yunanistan'ın İzmir ve civarını işgal etmesi kararlaştırıldı. Lloyd George bu kararı Venizelos'a bildirdi. İzmir'in işgali bu kavrar üzerine 15 Mayıs günü gerçekleştirildi.

17 Haziran'da Osmanlı İmparatorluğu'yla imzalanacak Antlaşmanın esasları belirlendi. Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın da katıldığı bu toplantıda Türklerle ilgili çok ağır sözler söylendi. Clemenceau şöyle dedi: "Avrupa'da, Asya'da veya Afrika'da hiçbir yer yoktur ki, Türklerin yönetimi refahı azaltmamış, kültür düzeyini düşürmemiş olsun. Türkler işgal ettikleri yerleri tahrip etmekten başka bir şey yapmamışlardır."^[33] Başkan Wilson Türk heyetinin sağ duyudan tamamen yoksun olduğunu, eşyalarını toplayıp gitmesi gerektiğini söyledi. İstanbul'un bile Türklerin elinden alınması gerektiğini düşünmeye başladığını belirtti.

Yunan askerlerinin İzmir'e çıktığı gün Atatürk 18 silah arkadaşıyla birlikte yola çıktı ve 19 Mayıs'ta Samsun'a vardı. Atatürk Osmanlı Devleti'nin o tarihteki durumunu Nutkunda açık bir dille anlatıyor. Maalesef İstanbul'da bazı aydınlar, Wilson Derneği adında bir dernek kurmuşlar ve Amerikan Başkanı Wilson'a bir mektup göndererek Türkiye'nin Amerikan mandasına girmesini istemişlerdi.

Atatürk, Samsun'a çıktıktan sonra gittiği Amasya'da yayınladığı genelgede milli mücadelenin hedefini özetle şöyle belirtiyor:

-Vatanın bütünlüğü, ulusun bağımsızlığı tehlikededir.

-İstanbul Hükümeti sorumluluğunu yerine getirememektedir. Ulusun bağımsızlığını gene ulusun azmi ve kararı kurtaracaktır.^[34]

Milli mücadele kime karşı yapılmıştır. Atatürk'ün Nutuk'ta "Kurtuluş Savaşı, başta İngilizler olmak üzere İtilaf devletlerine karşı bir savaştı. Ancak bu gerçek açıkça ifade edilmeden Yunanlılarla savaşılacaktı" diyor.^[35]

İsmet Paşa da "İstiklal mücadelesi aslında İngilizlere ve İngiliz tertiplerine karşı yapılmıştır" görüşündedir.^[36]

Peki Milli Mücadelenin amacı neydi? 7Temmuz 1919 gecesi Atatürk Mazhar Müfit Kansu'yu yanına çağırır ve şimdilik gizli tutması kaydıyla Milli Mücadelenin hedeflerini yazdırır. Bu hedefler şunlardır:

1. Zaferden sonra devletin şekli cumhuriyet olacaktır.
2. Padişah ve haneden hakkında zamanı gelince icap eden muamele yapılacaktır.
3. Tesettür kalkacaktır.
4. Fes kalkacak ve medeni milletler gibi şapka giyilecektir.
5. Latin harfleri kabul edilecektir.^[37]

Doğu Anadolu'da görevli İngiliz subayları Erzurum ve Sivas Kongresinin yapılmasını engellemeye çalışırlar. Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un yeğeni Albay Ravelson'un "Erzurum Kongresinin yapılmasını istemiyoruz" demesi üzerine Atatürk "Kongre mutlaka toplanacak ve gününde açılacaktır" der. Ravelson'un "Hükümetim bu

kongrenin yapılmasına izin veremez” sözlerine karşılık Atatürk: “Hükümetinizden de sizden de izin istemedik ki, bu iznin verilip verilmeyeceği söz konusu olsun” diye cevap verir.^[38]

Erzurum ve Sivas Kongreleri yabancıların itirazına rağmen yapılır ve o kongrelerde milli iradeye dayalı olarak kurulacak egemen ve bağımsız Türk devletinin temelleri atılır. Atatürk’ün başkanlığında oluşturulan Temsil Heyeti Kongrelerde alınan kararların sözcülüğünü ve savunuculuğunu yapar.

Savaşın galibi olan devletlerin Osmanlı İmparatorluğu’na dayatarak 10 Ağustos 1920’de imzalatıldığı Sevr Antlaşması savaşı kaybedenle diğer devletlerle imzalanan anlaşmaların hepsinden daha kötüydü ve Türkiye’yi fiilen tarih sahnesinden silmeyi hedefliyordu. O kadar ki, Osmanlı Devleti Sevr Antlaşmasında yer alan yer alan bütün koşullara ilaveten ileride müttefiklerin alacakları önlemleri bile peşinen kabul etme zorunda bırakılıyordu. Ne var ki, bu antlaşmanın İstanbul’daki Mebuslar Meclisi tarafından onaylanması mümkün değildi. Zira O Meclis Antlaşma imzalanmadan önce 11 Nisan 1920 tarihinde Padişah tarafından kapatılmıştı. Ancak kapatılmadan önce Mebuslar Meclisi esasları Atatürk ve arkadaşları tarafından kaleme alınan ve Türkiye’nin savaştan sonra kabul edeceği temel ilkeleri ortaya koyan Misakı Millîyi kabul etmişti.

23 Nisan 1920 tarihinde Ankara’da kurulan Türkiye

Büyük Millet Meclisi Türk halkının tek temsilcisiydi ve o Meclis 19 Ağustos 1920 tarihinde Sevr Antlaşmasını tanımadığını resmen ilan etti.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hedefi ülkemizi istila etmeye çalışan yabancı orduları topraklarımızdan çıkartıp bağımsız, egemen ve çağdaş bir Türk devleti kurmaktı.

Kurtuluş savaşı sırası Yunan istila kuvvetleriyle Padişahın milli kuvvetlere karşı oluşturduğu Kuvveti İnzibatiye arasında yakın bir işbirliği olduğu görülüyordu. Yabancı ülkeler de milli kuvvetlerle savaşan çeteleri destekliyorlardı.

Başbakan Damat Ferit Padişahın onayıyla Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'ye ulusal kurtuluş hareketine karşı bir fetva hazırlattı. Bu fetvada ulusal hareketin Hilafete karşı bir ayaklanma olduğu belirtiliyor ve bu harekete katılanların öldürülmesi gerektiği belirtiliyordu. Mustafa Paşa Divanı Harbi de başta Atatürk olmak üzere milli mücadelenin önderlerini giyaplarında yargıladı ve birçoğunu 11 Mayıs 1921'de idama mahkum etti. Padişah Vahdettin bunlar arasında sadece Atatürk'ün idam kararını onayladı.^[39]

Ulusal kuvvetlerin Yunan istilacılarıyla yaptığı savaşlarda başarılı sonuçlar alması üzerine yabancı devletler TBMM hükümetine karşı olumlu bir tavır içine girmeye başladılar. Birinci İnönü zaferinden

sonra Sevr antlaşmasının ilk şekliyle uygulanamayacağını anlayan İngiltere 1921 yılının Şubat ayında Londra’da bir Konferans düzenleyerek Sevr’in küçük değişiklikler yapılmış şeklini Türk tarafına kabul ettirmeye çalıştı. İtilaf devletlerinin bu önerileri Türk tarafınca kabul edilmedi.

1921 yılının Mart ayında Türkiye’yle Rusya arasında bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye’ye bırakılıyor, Batum’da özerk bir idare kuruluyordu. Sovyet Rusya Türkiye’de kapitülasyonlar rejimini tanımadığını belirtiyordu.

İkinci İnönü ve ondan sonra da Sakarya muharebelerinin Türk tarafınca zaferle sonuçlandırılmasının da dünyada yankıları oldu. 26 Eylül 1921 tarihinde Ankara’da Franklin Bouillon’un temsil ettiği Fransızlarla bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmayla ülke topraklarının bir bölümü düşman işgalinden kurtarıldı. İki ay sonra yeniden Türkiye’ye gelen Franklin-Bouillon ile yapılan görüşmeler sonunda Fransızlar Türkiye’ye bazı askeri malzeme ve teçhizat vermeyi kabul ettiler.^[40] Sovyetler Birliği de milli mücadele sırasında Türkiye’ye askeri ve mali yardımda bulundu. Sovyetlerin Türkiye’ye yardımları İngiltere’yi rahatsız ediyordu. Bu yardımları engellemek için baskı yapmaya çalıştılar ama sonuç alamadılar.

30 Ağustos 1922’deki Başkumandanlık Meydan

Muharebesinde Atatürk'ün komutasındaki ordularımızın büyük bir zafer kazanması Yunan birliklerinin Türk topraklarını tamamen terk etmesiyle sonuçlandı. Atatürk Trakya topraklarındaki Yunan askerleri tarafından terkedilmesi için askeri baskı uyguladı. Buna engel olmak için gerekirse yeni bir savaşı göze alan İngiltere Başbakanı Lloyd George'um girişimleri sonuçsuz kaldı.

Türkiye'nin ulusal kurtuluş savaşını zaferle sonuçlandırması üzerine Churchill şunları söyledi “*Türklerin yeniden Avrupa'ya girmeleri İtilaf devletleri için en kötü aşağılanmadır. İtilaf devletlerinin zaferi hiçbir yerde Türkiye'deki kadar tam olmamıştı. Şimdi galibin gücü hiçbir yerde Türkiye'deki kadar gösterişli bir şekilde aşağılanmamıştır. Ve sonunda başarılı bir savaşın bütün meyveleri, uğrunda binlerce askerin hayatını verdiği Gelibolu, Filistin, Mezopotamya başarıları, bunların hepsi bir utanç içinde sona ermiştir.*”^[41]

Mütareke görüşmeleri 3 Ekim 1922'de Mudanya'da yapıldı. Türk Heyetine İsmet İnönü başkanlık ediyordu. Türk heyetinin karşısında İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri bulunuyordu. Yunan temsilcisi masada yoktu. Onlar görüşmeleri açtıktaki bir gemiden izliyorlardı. Bu müzakereler sırasında İngiltere'nin öncülüğündeki İtilaf devletleri hedefi Yunan kuvvetlerinin Trakya'dan çekilmesini ve Edirne dahil, Meriç nehrine kadar Trakya'nın Türklere geri verilmesi kabul ettiler.

Mütareke metni 11 Ekim günü imzalandı. Mudanya mütarekesi Türkiye açısından büyük bir başarı oldu. Franklin-Bouillon Atatürk'e bir mesaj göndererek "Dostum, bu sizin zafer gününüzdür" dedi. İngiltere Başbakanı Lloyd George görevinden istifa etti. İngiltere hükümeti düştü. Yeni Başbakan Bonar Law *The Times* gazetesine gönderdiği bir mektupta "*İngiltere İtilaf devletlerinin yardımı olmadan sadece kendi milli çıkarlarını koruyabilir...Tek başımıza dünyanın jandarması rolünü oynayamaz*" dedi.

LOZAN DİPLOMASİ ZAFERİ

Barış Konferansı İsviçre'nin Lozan şehrinde yapılacaktı. İtilaf devletleri bu konferansa Ankara hükümetinin yanı sıra İstanbul hükümetinden de bir heyet davet etmişlerdi. Padişah Vahdettin daha savaş bitmeden, 6 Nisan 1922 tarihinde İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'a "*Barışı yasal bir hükümetle mi yoksa bir ihtilal örgütüyle mi yapacaksınız. Biz Ankara'nın kabul etmeyeceği şartlarla barış yapmaya hazırız*" demişti. Büyük taarruzdan üç hafta önce Yüksek Komiserle yeniden görüşen Vahdettin, Yunanlıların boşaltacakları yerlerin İstanbul hükümetine verilmesini istedi ve İngiltere'den para, silah ve donanma desteği talep etti.^[42] Bu sorunu aşmakta Atatürk'ün bulduğu çözüm bir devrimci liderin yapabileceği cinstendi. TBMM kararıyla saltanat kaldırıldı. İstanbul hükümetinin varlığı sona erdi ve Lozan'a katılması söz konusu bile

olmaktan çıktı.

Barış Konferansında Türk heyetine Kurtuluş savaşında ve Mudanya mütarekesi görüşmelerinde büyük başarı gösteren İsmet İnönü başkanlık edecekti. İsmet Paşa bu göreve istekli değildi ama Atatürk'ün ısrarı üzerine görevi kabul etti. Önce Dışişleri Bakanlığına, Sonra da Lozan Temsil Heyeti Başkanlığına atandı. Birinci Dünya Savaşının mağluplarına barış antlaşmalarını müzakeresiz dayatan İtilaf devletleri, ilk defa Türkiye'yle eşitlik esasına dayalı görüşmeler yapmayı kabul etmek zorunda kalmıştı. İngiliz heyetine başkanlık eden Dışişleri Bakanı Lord Curzon bu durumu içine sindirememişti. Görüşmelerde her vesileyle İsmet Paşa'ya "Siz Mudanya'dan geldiniz ama biz Mondros'tan geliyoruz; siz Yunanlıları yendiniz ama müttefikleri yenmediniz" diyerek üstünlük taslamaya çalışıyordu.^[43]

Lord Curzon, diğer müttefiklerinin desteğini alarak tek başına İsmet Paşa'yla mücadele edecekti. Onun için Konferansın başlama tarihini bir hafta geciktirdi. İsmet Paşa Lozan'a vardığında orada hiçbir delegasyon yoktu. Fransız Başbakanı Poincaré bu durumu telafi etmek için İsmet Paşa'yı Paris'e davet etti. Bu İsmet Paşa'ya Konferansın havası, karşılaşacağı sorunlar hakkında teşhiste bulunma fırsatı verdi.

En büyük gücünün kapitülasyonlar konusunda çıkacağı anlaşılıyordu. Paşa bu konuda çok kararlıydı.

Ankara’da Atatürk’ün kendisine verdiği 14 maddelik talimatın en önemli maddesi kapitülasyonlarla ilgiliydi ve bu konuda güçlkle karşılaşırsa ayrıca talimat almaya gerek duymadan Ankara’ya dönmesi gerektiğini bildiriyordu. Diğer maddeler arasında da buna benzer hususlar vardı. Örneğin Ermeni Yurdu kurulmasında ısrar edilirse Konferans kesilecekti. Misakı Millideki hedefler her konuda savunulacaktı. Azınlıklar konusu mübadeleyle çözülecekti. Yabancı kurumlar Türk kanunlarına tabi olacaktı. Sınırlarla ilgili hedeflerimiz saptanmıştı. Duyunu Umumiye kaldırılacaktı. Osmanlılardan ayrılan devletler Osmanlı borçlarından kendi paylarına düşeni ödeyeceklerdi. Lozan’da İsmet Paşa’yı zorlu bir mücadele bekliyordu. Ama Müttefik devletler de karşılarında çetin bir ceviz bulacaklardı.^[44]

Bunun işaretleri daha konferansın açılış oturumunda görüldü. Konferansın açılış oturumuyla ilgili düzenlemeye göre müttefik ülkelerin baş temsilcilerine büyük koltuklar, İsmet Paşaya daha küçük bir koltuk hazırlanmıştı. Paşa kendisine de aynı büyüklükte bir koltuk verilmesini istedi. Bunu yapmak zorunda kaldılar. İlk tasarıya göre İsviçre Cumhurbaşkanı konuşacak ve çalışmalara başlanacaktı. Ama Lozan’da öğrenildi ki, Lord Curzon da konuşacaktı. İsmet Paşa “O konuşursa ben de konuşurum” dedi ve konuştu.

Konferans başlamadan Lord Curzon müttefiklere 11 maddelik bir ortak tutum belgesi tasarısı gönderdi.

Herkes bu çizgide konuşacaktı.^[45]

İsmet Paşa, daha konferans başlamadan gazetecilerle yaptığı konuşmalarda Türkiye'ye yapılan haksızlıkları her vesileyle anlattı ve vereceği mücadelenin haklılığını kanıtlayacak sözler söyledi. Örneğin 13 Kasım 1922'deki basın toplantısında çerçeveyi şöyle çizdi: *“Dünya Savaşı sonunda Türkiye'ye barış teklif edilmedi, her taraftan saldırıldı. İçeride gerici unsurlar kıskırtıldı. Padişah milliyetçilere cephe aldı. Türk topraklarının büyük kısmı yakılıp yıkıldı. 20'den fazla Türk şehri tahrip edildi.”*^[46] İşte İsmet Paşa böyle haksızlıklara maruz kalmış bir ülkenin haklarını savunacaktı.

Konferansta İsmet Paşa rahat bir ortamda mı çalışacaktı? Pek değil. Başta Türk Hükümeti olmak üzere bazı yabancı kaynaklardan İsmet Paşa'ya karşı bir suikast düzenlenebileceği yoluna bilgiler geliyordu. Ermeni teröristlerin ve Çerkez Ethem'in adamlarının bunun için hazırlık yaptıkları, hatta bir bölümünün Lozan'a geldiği yolunda haberler alınıyordu. Uzun süre böyle ihbarlar gelmeye devam etti. 13 Ocak 1923 tarihinde Atatürk doğrudan doğruya İsmet Paşa'ya bir mesaj göndererek İsviçre'de bulunan Çerkez Ethem'in Lozan'a gelerek delege heyetimize suikast düzenlenmesinin Genelkurmayca muhtemel görüldüğünü bildirdi. Bu konuda Türkiye'ye ulaşan çeşitli haberlerin kaynaklarından biri de Fransız Generali Pellé'ydi.

Bu iddiaların ciddiye alınması gerekiyordu. Zira Lozan'daki Rus Heyeti Başkanı ve ülkesinin Roma Büyükelçisi Vorovski 10 Mayıs 1923'de otelinin restoranında yemek yerken vurularak öldürülmüş ve delegasyonunun iki üyesi de ağır yaralanmıştı.^[47]

Lozan Konferansı Komisyonlar halinde toplanıyordu. Birinci Komisyonda siyasi konular ele alınacaktı. Önce sınırlar konusu görüşüldü. Mudanya'da halledilen bazı konular İngilizler tarafından yeniden gündeme getirildi. İsmet Paşa Edirne'yle birlikte Karaağaç'ın da Türklere bırakılması konusunda Mudanya'da varılan mutabakatı hatırlattı. Lord Curzon bundan habersiz görüldü. Karaağaç'ın Türklere verilemeyeceğini söyledi ve konferansın son aşamalarına kadar Karaağaç Türklerle bir pazarlık unsuru olarak yürütüldü. İsmet Paşa Batı Trakya'da plebisit yapılmasını önerdi. Bu bölgenin nüfusunun çoğunluğu Türklere aitti. Lord Curzon ve diğer İtilaf devletleri temsilcileri buna da itiraz ettiler. Türkiye'nin Batı sınırı Meriç olacaktı ama sınır Meriç'in neresinden geçecekti. Türkiye dünyadaki diğer örneklerde olduğu gibi nehrin ortasından geçmesini istiyordu. Buna da itiraz ettiler. Onlara göre sınır Meriç'in sol sahilinde geçmeli yani nehirden yararlanma hakkı Yunanlıların olmalıydı. Bu konu da konferansın sonuna adar tartışılmaya devam etti.

Boğazlar Sorunu ve Ege Adaları

Boğazlar meselesi Konferansın en önemli konularından biriydi. Türkiye'nin önerisi üzerine Sovyet Rusya da Konferansın Boğazların görüşüleceği bölümüne katıldı. Ruslar Türkiye'nin haklarını biraz da aşırıya giden yaklaşımlarla destekliyorlar ve bir anlaşmaya varmayı neredeyse olanaksız hale getiriyorlardı. İsmet Paşa bu konuyu Rus temsilcisi Dışişleri Bakanı Çiçerin'le görüştü ve Türkiye'nin izlediği kararlı ama makul çizgiyi savundu.

Boğazlarda ticaret gemilerinin ve savaş gemilerinin hangi durumda ve hangi koşullara uyararak geçecekleri konusunda büyük güçlük çıkmadı ama Boğazların ve Marmara'nın iki yanındaki bölgelerin askersizleştirilmesi konusunda ciddi tartışmalar oldu. Boğazların savunması nasıl olacaktı? Türk tarafı bu konuların Türkiye'nin güvenliğine zarar vermemesi için çaba gösteriyordu. Aynı şekilde Boğazlardan geçiş bir Komisyon düzenleyecek, Komisyonun başkanlığını, Sevr'den farklı olarak Türkiye yapacaktı ama Komisyonun yetkileri ne olacaktı? İşte bu konuda da tartışmalar oldu.

İsmet Paşa askersizleştirilecek bölge ile ilgili hükümler hakkında görüşlerini açıklarken bunun ancak tahkimat ve savunma tedbirleriyle mümkün olabileceğini söyledi. Marmara'nın Boğazlar kavramının dışında bırakılmaması gerektiğini vurguladı. *“Boğazlar Anadolu ile Trakya arasında geçiş yeri olduğundan askeri hareketlere izin vermek gerekir. Marmara kıyılarını donanmayla savunmak*

gerekir. Bunun için İstanbul'da ve boğazlarda tersaneler ve deniz tesisleri bulundurmak zorunludur. Askerlikten arındırılacak bölgeler sınırlandırılmalıdır. Boğazların dışındaki İmroz, Bozcaada ve Semadirek Türk egemenliğine bırakılmalıdır. Limni'ye özerklik verilmelidir. Gelibolu'ya savunma olanaklar sağlanmalıdır” dedi.^[48] Bu görüşmelerde Türk heyetinin ısrarla savunduğu görüşler konum Türkiye'nin güvenliği açısından ne kadar önemli olduğunu ortaya koyuyordu. İsmet Paşa, İstanbul'un ve Marmara Denizi'nin güvenliğinin sağlanması koşuluyla Boğazların dünya trafiğine açılacağını, ancak bunun Boğazların tahkimatsız bırakılmasını gerekli kılmayacağını söyledi. İsmet Paşa'nın kararlılıkla savunduğu bu görüşler Lord Curzon'un bazı noktalarda geri adım atma atmasına yol açtı.

İsmet Paşa Akdeniz ve Ege Denizindeki Adaların Türkiye'nin güvenliği için taşıdığı önemi belirtirken Limni, Midilli, Sakız Sisam ve Nikerya adalarının tam olarak askersizleştirilmesi gerektiğini, İmroz ve Bozcaada'nın büyük devletlerin 14 Şubat 1914 tarihli notalarıyla Türkiye'ye bırakıldığını hatırlattı.

Azınlıklar Konusu

Azınlıklar konusu görüşülürken Lord Curzon diplomatik kurallara uymayan bir manevra yaparak bu konunun gündeme alındığını Türk tarafına çok geç bildirdi. O sırada İsmet Paşa istirahata çekilmişti. Delegasyonun katibi İsmet Paşayı rahatsız etmekten

çekindi. Oysa acil durumlarda mutlaka Paşaya derhal bilgi verilmesi gerekiyordu. İsmet Paşa'nın bu işe canı sıkıldı. Curzon Türk delegasyonuna hazırlık yapmak için yeterli zaman bırakmamıştı. Ama bu konuda daha Ankara'dan ayrılmadan önce hazırlanmış bir konuşma notu vardı. Paşa toplantıda bu notu okudu. Sonunda görüşlerini şöyle özetledi: Türkiye'de azınlıkların kaderinin iyileştirilmesi, her türlü yabancı müdahalesinin ve dışarıdan kışkırtmalarda bulunulmasının ortadan kaldırılmasına bağlıdır.

Bu amaç ancak Türk ve Rum halklarının değişimiyle gerçekleştirilebilir. Nüfus değişiminin dışında kalacak azınlıkların güvenlikleri ve gelişmeleri için Türk yurttaşı olarak bütün görevlerini yerine getirecek topluluklara Türkiye'nin geniş görüşlü politikasının vereceği garantilerdir.^[49]

Lord Curzon görüşülen bu konuların çözüme bağlanmasını erteliyor, sorunları birbirine bağlamaya çalışıyor ve Türklerden taviz almaya çalışıyordu. Ancak sonunda İsmet Paşa'nın görüşleri kabul edildi.

Patrikhane Meselesi

İstanbul'daki Rum Patrikhanesi yüzyıllardan beri Osmanlı devleti için sorun oluşturmuştu. Özellikle Yunan isyanı sırasında ayaklanmacılara destek vermişti. Anadolu'nun işgali sırasında da Yunanlılarla işbirliği yapmıştı. Onun için Türkiye Lozan'da Patrikhane'nin yurt dışına çıkartılması için yoğun çaba

sarf etti. Diğer müttefikler açısından ise konunun dini boyutu önem taşıyordu. Sonunda Lord Curzon'un Türkiye'nin şikayetlerini haklı bulduklarını söylemesinden ve bundan sonra Patrikhanenin hiçbir siyasi konuya karışmayıp sadece İstanbul'daki Rumların dini ihtiyaçlarıyla ilgileneceği konusunda taahhütte bulunması üzerine bu koşullar çerçevesinde görüş birliği sağlandı.

Lozan'da Ermenilerin Girişimleri

Lozan'da, Osmanlı eski Dışişleri Bakanlarından Noradukyan Efendi, yanında bir militanların görüşlerini savunan bir Ermeni olduğu halde İsmet Paşa'yı ziyaret etti ve tehditkar sözlerle bir Ermeni yurdunun kurulması talep etti. İsmet Paşa bu taleplere sert tepki gösterdi ve kendilerine şunları söyledi: *“İstekleriniz uygulanması mümkün olmayan şeylerdir. Memleketimizin bir yerini ayırıp size suni bir vatan ve devlet olarak vermeyi öneriyorsunuz. Biz bunu düşünemeyiz. Kabul edemeyiz, yapamayız...Bakınız, sonuna kadar uğraşacaksınız, fakat aramızdaki her türlü itimat kalkacak. Aramızdaki itimat ve samimi hava bozulduktan sonra siz tekrar geleceksiniz. Artık görüşme imkanımız olmayacak. Unutmayın, ben sizinle görüşmeyeceğim”* dedi.^[50]

Bir süre sonra Ermeni tezlerini savunan İsviçreli bir profesör İsmet Paşa'yı ziyaret ederek aynı talepleri dile getirdi. İsmet Paşa ona da şu cevabı verdi:

“Profesör Efendi. Haksız bir şey istiyorsunuz. Sizin istediğiniz Türkiye'nin insanları arasında ahengin kurulması değil, bozulmasıdır. Fena bir yoldasınız. Başarılı olamazsınız. Bana memleketin bölünmesini teklif ediyorsunuz. Biz memleketimizi parçalanmaktan kurtarmak için bütün Cihan Savaşı boyunca uğraştıktan sonra dört yıl daha uğraşmışızdır. Sizin cemiyetinizin yapacağı mücadele bizim yendiğimiz devletler ve güçlükler yanında çok önemsiz kalır. Çok az gelirsiniz.”^[51]

Yeni Türkiye'nin haksız talepler karşısındaki duruşu işte böyle kararlı bir duruştu. Bu görüşmelerden sonra aynı şahıslar yeniden İsmet Paşa'yi ziyaret etmek istediler ama Paşa'nın bunlarla görüşecek zamanı yoktu.

Azınlık meseleleri Konferansın son aşamalarına kadar görüşmelere konu oldu.

Bütün bu konular gerek konferansta gerek ikili görüşmelerle uzun boylu görüşüldü. Anlaşıyordu ki, Lord Curzon'un taktiği meseleleri sürüncemede bırakmak ve sonunda Türk tarafını zaman baskısı altına alarak Konferansı kendi istedikleri doğrultuda bitirmektir.

Atatürk Lozan'daki gelişmeleri günü gününe izliyor ve bu baskılara karşı Türkiye'nin tepkisini iç ve dış basına ve kamuoyuna bildiriyordu. Atatürk 13 Ocak 2023 tarihinde basın mensuplarıyla yaptığı

konuşmalarda özetle şunları söyledi:

*“Lozan Konferansı hararetli ve pek ciddi bir aşamaya girmiştir. İtilaf devletlerinin delegeleri henüz tabii ve meşru olan hukukumuzu gereği gibi takdir eden açık bir zihniyet göstermiyorlar...Dünyanın durumunu inceleyenler, Türkiye'nin bir an önce sükûn ve huzur haline kavuşmasına engel olunmasının kesinlikle kendi aleyhlerine olduğunu açık biçimde görmektedirler...
“Şüphesiz karışık bir dengeyi açık bir sonuca ulaştırmak kolay değildir. Dahası, karışık hesapların sorumlusu biz değiliz. Düşmanlarımız yalnız bize ait hesapları sormak gibi iyi, adil, insani bir zihniyete sahip olsalardı mesele iki günde biterdi. Fakat öyle işe başladılar ki, asırların birikmiş meselelerini bizden soruyorlar. Biz evvela kendi menfaatimize aykırı olan ve bütün cihanın huzurunun bozulmasına sebep olan harbin devamına taraftar değiliz. Eğer fikrini düzeltmeyenlerin fikirlerinin düzeltilmesine çalışılırsa barış olmasına engel kalmayacaktır. Fakat bu samimi arzularına rağmen harpte ısrar ederlerse milletimiz bunu mukaddes ve zorunlu sayarak, şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da daha büyük azim ve iman ile bu mukadderata tabi olacağız ve bugünküne nazaran daha iyi semereler toplayacağız.”^[52]*

Atatürk birkaç gün sonra sözlerini daha sertleştirdi. 16 Ocak'ta yaptığı bir konuşmada şunları söyledi: *“Lozan Konferansı devam ediyor. İnşallah arzu ettiğimiz sonuca ulaşacağız. Gerçi düşmanlarımız çok çetindir. Memleketimizi bir sömürge haline getirmeye*

uğraşıyorlar. Fakat bu defaki delege heyetimiz her zaman karşularına çıkanlar gibi değildir...Bu hususta hayatımıza kastetmekte inat edecek olurlarsa ordularımız hukukumuzu korumaya daima hazırdır.” ^[53]

Lozan’da ele alınan konular arasında Kapitülasyonlar önemli bir yer tutuyordu. Müttefikler sözde kapitülasyonları kaldırmaya razı görünürken onların yerine başka ifadelerle özellikle adli kapitülasyonları sürdürmek istiyorlardı. Kanuni Sultan Süleyman’ın zamanında iyi niyetle Fransızlara verdiği kapitülasyonlar sonunda birçok devlete tanınan ve Osmanlı devletinin elini kolunu bağlayarak bağımsız bir devlet olma özelliğini fiilen kaldıran tavizler halini almıştı. Kapitülasyonların uygulanmasına ilişkin bazı örnekler şunlardı:

- Yabancılar emlak ve çevre vergisi dışında başka hiçbir vergi ödemezlerdi.
- Yabancı okullar denetlenemezdi.
- Devletin gümrük vergilerini yükseltme yetkisi yoktu.
- Yabancılardan %8’den fazla vergi alınamazdı.
- Yabancıların arasındaki davalar, konsolosluk mahkemelerinde, Osmanlılar ve yabancılar arasındaki hukuk davaları ise karma mahkemelerde görülürdü. Bu mahkemeler üç Türk hakimden ve konsolosluk tarafından gönderilen iki hakimden oluşurdu.
- Mahkum olan yabancılar cezalarını kendi devletlerinin hapishanelerinde çekerlerdi.

- Adliye veya zabıta memurları bir yabancıнын evine veya işyerine tercüman olmadıkça giremez, yabancıyı tutuklayamaz, arayamaz ve sorguya çekemezdi.
- Yabancı gemiler ülke dışı sayılırdı. Tercüman olmadıkça içine girilemez, araştırma yapılamazdı.
- Devlet istediği madde üzerinde tekel kuramazdı.
- Yabancıların ayrı postaları vardı.^[54]

İsmet Paşa İkinci Komisyonun 2 Aralık 1922 tarihli toplantısında Kapitülasyonlar hakkındaki Türkiye'nin görüşlerini zabıtlara geçirirken şunları söyledi:
“Türk hükümeti, kapitülasyonların özünü olduğu gibi tutup da yalnız bunların adını ve biçimini ortadan kaldırmaya yönelebilecek görüşleri hiçbir şekilde kabul edemez. Türkiye’de yabancıların durumu, uygar ve kendi kaderlerini ellerinde tutan bağımsız ulusların kanunlarına benzer genel kanunlarla güvence altına alınmış bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun en şanlı ve en güçlü olduğu sırada, Kanuni Sultan Süleyman Frenk topluluğuna ayrıcalıklar vermişse, bunun nedeni, o vakit devlet egemenliğinin günümüzde olduğu gibi kesin ve tekelci bir nitelikte olmamasındandı. Padişahın o sırada bu ayrıcalıkları vermekle İmparatorluğun egemenliğini kısıtlamak ve azaltmak istemiş olabileceğini hiç kimse söyleyemez.”

İsmet Paşa çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalarda bu görüşleri dile getirdikten sonra “Öteki Avrupa devletlerinin hiçbirinde, hatta Yunanistan ve öteki

Balkan ülkelerinde bile böyle bir kapitülasyon rejimi yoktur” dedi.^[55]

Lozan Konferansının 1923 yılının Şubat ayında kesilmesinin başlıca sebeplerinden biri Müttefik ülkelerin Kapitülasyonlar konusunda ısrarcı olmalarıdır. İtilaf devletleri Kapitülasyonların karşılıklı olarak yapılmış antlaşmalar olduğunu ve bunların taraflardan birinin iradesiyle ortadan kaldırılamayacağını söylüyorlardı. İsmet Paşa bu iddialara karşı cevabını uluslararası hukuktan örnekler vererek cevaplandırdı ve ikili antlaşmaların bile bazı durumlarda taraflardan sadece birinin iradesiyle ortadan kaldırılabilceğini belirtti ve *“Hiçbir ülkeden kendi varlığını ve gelişmesini bir antlaşmanın uygulanması uğruna feda etmesi istenemez”* dedi. Türkiye’nin kapitülasyonlar konusundaki tutumundan geri adım atmayacağı anlaşılmıştı.

İsmet Paşa’nın başta Lord Curzon olmak üzere yabancı delegelerle yaptığı özel ikili görüşmelerde söylenenler Konferansın havasını ve tarafların tutumlarını göstermesi açısından ilgi çekici oluyordu.

Laterna Benzetmesi Yapan Lord Curzon’a İsmet Paşa’nın cevabı:

Konferansta ve iki görüşmelerde İsmet Paşa her vesileyle Türkiye’nin egemenliğine ve bağımsızlığına verdiği önemden söz ediyor ve bu temel ilklerden hiçbir şekilde vaz geçmeyeceğini vurguluyordu. Lord

Curzon bu sözü duymaktan rahatsız olmuştu. Özel bir görüşmede şöyle dedi: “*İsmet sen bana tıpkı laternayı hatırlatıyorsun. Bizi bıktırıp usandırıncaya kadar hep aynı havayı çalıyorsun. Milli egemenlik, milli egemenlik, milli egemenlik. Bu sözü duymaktan hepimize gına geldi.*”^[56]

İnönü, Curzon’un bu yakınmalarına 6 Ocak 1923 tarihindeki resmi toplantıda şöyle cevap vererek görüşlerini zabıtlara geçirdi: “*Türk egemenliğinden çok söz etmiş olmamızdan yakınılmıştır. Burada bağımsızlığının bilincine varmış ve adaletli bir barışa ulaşmak isteyen bir ulusu temsil etmekteyiz; biz Konferansa eşitlik içinde işlem göreceğimiz güvencesiyle geldik; egemenliğimizden sık sık söz etmek durumunda kalmışsak, bize egemenliğimizi çiğneyecek nitelikte yapılmış tekliflerle, buna zorlanmış olmamızdandır; egemen başka hiçbir devlet, Yunanistan bile, bu nitelikte tekliflerle karşılaşmamıştır. Türk halkının her şeyden önce, bağımsız başka herhangi bir ulus gibi işlem görmeye hakkı vardır.*”^[57]

Osmanlı Borçları da müzakerelerde öneli bir yer tutuyordu. İsmet Paşa Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılmış olan devletlerin de kendi paylarına düşen borçları üstlenmelerini istedi. Bu devletlerin 1918 yılının Ekimi itibarıyla hesaplanması gerektiğini, zira ayrılan devletlerin o tarihe kadar Osmanlı Devletinin parçası olduklarını vurguladı. Ayrıca Yunanistan’ın

Türkiye'deki yakıp yıkmalarını da tazmin etmeleri konusunun gündeme alınmasını istedi. İtilaf devletleri ise İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Türkiye'deki işgalleri dönemindeki giderlerinin de Türkiye tarafından ödenmesini istiyorlardı. İsmet Paşa bu taleplere karşılık İtilaf devletlerinin yaklaşımının Mondros mütarekesine dayandığını, oysa Türkiye'nin Lozan'a Mudanya Mütarekesinden geldiğini söyledi. Ayrıca İtilaf devletleri Türkiye'nin borçlarını altın parayla ödemesini istiyorlardı. Türkiye ise kendi üzerine düşen borcu Fransız Frangıyla ödemeyi istiyordu. Bu konular konferansta haftalarca görüşüldü. Özellikle Fransızların bu meselelerde ısrarcı olduğu görülüyordu.

Mali konularda çözülmesi gereken başka sorunlar da vardı. Örneğin Osmanlı Devleti'nin Berlin ve Viyana'da yatırmış olduğu 5 milyon altın lira vardı. İtilaf devletleri bu parayı geri vermeye yanaşmıyorlardı. İngiliz tersanelerine ısmarlanmış ve bedeli ödenmiş Sultan Osman ve Reşadiye gemilerinin parasının geri ödenmesinden de kimse söz etmiyordu. İsmet Paşa bütün bu konulardaki görüşlerini ve İtilaf devletlerinden şikayetlerini 2 Aralık 1922 tarihinde Le Matin gazetesine verdiği mülakatta ayrıntılı biçimde anlattı.

Fransızlar birçoğu aşırı ölçülere varan taleplerini Lozan'da İsmet Paşa'ya kabul ettiremeyeceklerini görmüşlerdi. Çareyi Başbakan Poincaré'nin Atatürk'e bir mektup yazmasında buldular. Poincaré

mektubunda Fransız heyetinin görüşlerini savunuyor ve Atatürk'ün Türk heyetine talimat vererek tutumunu yumuşatması talep ediyordu.

Poincaré sert kayaya çarpmıştı. Atatürk cevabi mektubunda Fransız heyetinin tutumunu eleştiriyor, Fransızların Lozan'da devamlı sorun yarattıklarını ve daima Türkiye'nin aleyhindeki görüşlerini desteklediklerini vurguluyor ve asıl Poincaré'nin heyetine yeni talimat vermesini istiyordu.

Lozan'a damgasını vuran konuşmalar

Konferansın kesilmeye doğru gittiğinin anlaşıldığı günlerde, 15 Ocak 1923 gecesi Lord Curzon ile İsmet Paşa arasındaki görüşmeler İngilizlerin Türkiye'ye karşı uzun vadeli düşünceleri hakkında fikir veriyordu. İsmet Paşa'nın anılarında o konuşma hakkında anlattıkları şunlar:

Lozan Konferansına Damgasını Vuran Konuşma

İsmet Paşa anılarında, bir gece Lord Curzon ile yaptığı bir konuşmayı anlatıyor. Curzon'un yanında Amerikan delegesi Chaild'da var. Bu görüşmenin 15 Ocak 1923 gecesi olduğu anlaşılıyor.^[58]

İsmet Paşa'nın anısı şöyle: *“Lord Curzon bana dedi ki: Konferansta bir neticeye varacağız. Ama memnun ayrılmayacağız. Hiçbir işte bizi memnun etmiyorsunuz. Hiçbir dediğimizi makul olduğuna,*

haklı olduğuna bakmaksızın kabul etmiyorsunuz. Hepsini reddediyorsunuz. En nihayet şu kanaate vardık ki, ne reddetseniz hepsini cebimize atıyoruz. Memleketiniz haraptır. İmar etmeyecek misiniz? Bunun için paraya ihtiyacımız olacaktır. Parayı nereden bulacaksınız? Para bugün dünyada bir bende var bir de yanımda. Unutmayın, ne reddederseniz hepsi cebimdedir. Nereden para bulacaksınız? Fransızlardan mı?”

Ben, “Ever” dedim. Curzon sözlerine devam etti: “Para kimsede yok. Ancak biz verebiliriz. Memnun olmazsak kimden alacaksınız? Harap bir memleketi nasıl kurtaracaksınız? İhtiyaç sebebiyle yarın para istemek için karşımıza gelip diz çöktüğünüz zaman, bugün reddettiklerinizi cebimizden birer birer çıkartıp size göstereceğiz.”

Lord Curzon’un sözleri bittiği zaman, kendisine dedim ki: “Şimdi meseleleri halledelim, para istemek için gelirse o zaman gösterirsiniz.”

“Hakikat şudur ki, İkinci Cihan Harbi kapının önünde görününceye kadar mali bakımdan bize kolaylık gösterilmemiştir. Ve Türkiye kendisini kendi alın teri ile tamir ederek İkinci Cihan Harbini idrak etmiştir.”^[59]

Lord Curzon’un bu sözleri o gün, Konferansın İngilizlerin istediği gibi sonuçlandırılması için İsmet Paşa’nın üzerinde baskı yapmak amacıyla söylenmiş

bile olsa uzun vadede İngilizlerin ve İtilaf devletlerinin Türkiye'ye karşı, ileride verecekleri kredileri nasıl siyasi koşullara bağlayabileceklerinin işareti olmuştur. Nitekim İsmet Paşa yıllar sonra yaptığı bir konuşmada, Curzon'un bu sözlerini hiç unutmadığını ve Cumhuriyet kurulduktan sonra devleti idare ederken borç almamaya, devleti kendi kaynaklarımızla kalkındırmaya büyük özen gösterdiğini söylemiştir.

Konferansın gündemindeki önemli konulardan biri Musul meselesiydi. İsmet Paşa 26 Ekim tarihli toplantıda Musul konusunda Türkiye'nin taleplerini kuvvetli ifadelerle dile getirdi. Tezlerimizi destekleyen nüfus ve diğer konulardaki belgelerimizi ortaya koydu. Curzon'un cevabı niyetlerini ortaya koyuyordu. İsmet Paşa'ya, "Siz" dedi, Yunanlıları yendiniz ama İtilaf devletlerini yenmediniz." Yani Musul'da söz konusu olanın İtilaf devletlerinin, daha doğrusu İngiltere'nin menfaatleri olduğunu vurgulamak istiyordu. Curzon Musul konusunda sonuna kadar gitmeye karalıydı. Hatta bir aşamada Türkiye'yi Milletler Cemiyeti'ne şikayet ederek orada İsmet Paşa 1916'da Musul'un Fransızlara verilmesine razı olduğunu hatırlattı. Türkiye'nin hiçbir milletin mandaterlik hakkını kabul etmediğini söyledi. Lozan'da Musul meselesiyle ilgili bir antlaşmaya varılamayacağı anlaşılıyordu.

30 Ocak 1923'de itilaf devletleri 150 sayfalık bir antlaşma tasarısını Türk tarafına ulaştırdı. Bu tasarı

“ya kabul et veya reddet” anlamına gelen bir ulti­matom niteliğindeydi. İsmet paşa Lord Curzon’a bir muhtıra vererek İtilaf devletlerinin tasarısında yer alan ve Türk tarafının kabul edemeyeceği noktaları belirtti. Fransızlar ve İtalyan’lar Musul konusunda Türk tarafının önerdiği gibi bir plebisit yapılmasını Lord Curzon’a kabul ettirmeye çalıştılar ama sonuç alamadılar. Fransızların da Düyunu umumi ve genel olarak mali konularda taviz vermeye yanaşmayacakları görülüyordu. Yaptıkları son görüşmede İsmet Paşa Lord Curzon’a Milli egemenliğimize aykırı hiçbir kaydı kabul edemeyeceğini söyledi.

Lord Curzon 4 Şubat günü Lozan’dan ayrılmaya karar vermişti ve bu kararını değiştirmeye niyeti yoktu. Böylece herkesi zaman baskısı altında tutarak antlaşmayı imzalamaya zorlamak istiyordu.

İsmet İnönü’den Lord Curzon’a Unutamayacağı Eleştiri

Lord Curzon “Tren vaktim geldi, bunları imza edin de gidelim” dedi. Türk heyetini baskı altına alarak antlaşmayı ‘oldu bitti’ ye getirmek istedikleri anlaşılıyordu.

İsmet Paşa soğukkanlılıkla “*Biz bunları kabul etmeyeceğiz. Biz söyleyeceğimizi söyledik. Bu şekilde kofransın kesilmesinin sorumluluğunu da üstlenmiş bulunuyorsunuz*” dedi. İsmet Paşa sözlerini şöyle

sürdü: “Şimdi döneceksiniz. İngiltere’ye gittiğiniz zaman size sulhu soracaklar. Niçin gittiniz, niçin sulh yapmadan geldiniz diyecekler. Ne cevap vereceksiniz? İngiltere için hayati olan meseleleri temin etmiş olmanız lazımdır. Türkiye için hayati olan meseleleri reddettiniz, bunu kabul edemedik. Sulhu soranlara ne cevap vereceksiniz?”

Lord Curzon İsmet Paşa’ya “Siz memleketinize gittiğiniz zamana ne cevap vereceksiniz?” diye sordu. İsmet Paşa şöyle cevap verdi: “Benim vaziyetim kolay. Ben memleketime gittiğim zaman bana da sulh niçin olmadı diye soracaklar. Bir cümle ile cevap vereceğim; Lord Curzon sulh istemediği için Konferans kesilmiştir, diyeceğim.” Lord Curzon bu sözlere büyük tepki gösterdi, protesto ettiğini söyledi. İsmet Paşa devam etti: “Memleketime gittiğim zaman söyleyeceğim. Bütün dünyaya ilan edeceğim. Lord Curzon sulh istemiyordu, müzakereleri kısır bir sonuca vardırmaq için elinden geleni yaptı. Konferans kesildi, yeniden harp başlayacak, diyeceğim. Sırf sulh yapmamak için nerede bir bahane bulduysan, onların hepsinin üzerinde ısrar ederek konferansı akamete uğrattın. Benim kanaatim budur” dedi.

Konferansın kesileceği anlaşılmıştı. Amerikan Temsilcisi Grew o anları şöyle anlatıyor: “Sabır Curzon’un sahip olmadığı bir vasıftı. Curzon, Türklerin ihtiras durumuna gelmiş olan isteklerini ve özleyişlerini hiç anlamaz göründü. Konferans masasında sanki kendisinin Hindistan’daki

uyruklarından biriymiş gibi, İsmet'e daima yukarıdan bakmakla İtilaf devletlerinin davasına hiç hayrı dokunmadı. Benim kanımca Konferansın başarısızlığa uğramasının en önemli nedenlerinden birisi de Fransızların mızıkçılığıdır. Onlar İtilaf devletlerinin sınıksız cephesinde delik açtılar. Türklere yeni bir cesaret ve güç verdiler ve başarılı bir sonuca ulaşma şansını yıktılar. Bunun sorumluluğu onlara aittir. Daha önce Poincaré Paris'te yapacağı zararı zaten yapmış bulunuyordu... Büyükelçi Grew İsmet Paşa'nın maruz kaldığı baskıların ölçüsünü anlatmak için şöyle diyordu: "Bir defasında sabahın ikisine kadar yedi saat süren bir toplantıda İsmet'e o kadar baskı yaptılar ki, New York'un Harlem semtindeki bir polis karakolundaki sorgulama latif bir akşam yemeği gibi kalırdı."^[60]

Lord Kinross da Atatürk adlı eserinde Curzon'dan şöyle söz ediyor: "Lord Curzon aceleci hareket ediyor, böyle yaparsa amaçlarına ulaşmakta daha başarılı olacağına inanıyordu. Bazı meslektaşlarından farklı olarak, o, İsmet Paşa'nın eski Osmanlılar gibi, sonuna kadar direnip bir halı satıcısı gibi pazarlık edeceğini fakat sonunda boyun eğeceğini düşünüyordu. Doğulularla görüşmelerinde eski ve yozlaşmış, menfaatleri ilkelerinin önünde gelen kişilerle karşılaşmaya alışmıştı. Fakat Lozan'da yeni bir durum olduğunu, Doğu ülkelerinde daha önce görülmemiş, vatansever, milliyetçi bir hareketin karşısında olduğunu fark etmemişti. Curzon yeni Türklerin ulusal gururunu yeterince dikkate almamış,

baştan çizdiği çizgide esneklik göstermemişti. Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve o Meclisteki aşırı eğilimlilerin gücünü yeterince önemsememiş, pazarlıkçı bir yapıda olmayan İsmet Paşa'nın psikolojisini ve ülkesinde karşı karşıya bulunduğu durumu dikkate almamıştı...Curzon'un zeka derecesinden şüphe etmeye başladım. Benim inancıma göre, gerçekten zeki bir adam Konferansın başından beri onun yaptığı gibi hep yıldırma taktiği kullanmazdı. Gerçekten zeki ve durumun gereklerine uygun olmasını bilen bir adam daha az kırıncı, daha çok saygılı yöntemler kullanarak anlaşma çarelerini arardı. Ama ne olursa olsun, hangi yöntemleri kullanırsa kullansın Curzon'un pek az bir şey başardığı gerçek gibi...Curzon böbürlenmekten hoşlanan bir adam. Fakat belki de yaşı ilerlemiş olduğundandır. Bütün hayatı boyunca duyduğu 'dünyanın en önemli adamı' sözü artık ona pek uymuyor."

Lord Curzon Otelinden ayrılıp tren istasyonuna gitmişti. İsmet Paşa'nın saat 16.00'da asansörle aşağı indiği görüldü. Paşa gazetecileri güler yüzle selamladı. Etrafını saran gazeteciler sordu: "Ne olacak paşam?"

"Ne olacak? Hiç...Esir olmayı kabul etmedik."^[61]

İşin özü şuydu: Türklere baskı yaparak sonuç alabileceklerini düşünenler yanılmışlardı.

Ankara dönünce İsmet Paşa Hükümete ve Meclise Lozan'daki gelişmeler hakkında bilgi verdi. Mecliste uzun tartışmalar oldu. 27 Şubat'ta başlayan görüşmeler 6 Mart'a kadar sürdü. O gün bir konuşma yapan Atatürk şunları söyledi: "Bazı milletvekilleri İsmet Paşa'nın yapabileceklerini yaptığını, artık onun yerine başka bir Delegasyon başkanının seçilmesini önerdiler. Meclis müzakereleri 6 Mart'a kadar sürdü. O gün Atatürk söz alarak özetle şunları söyledi: "...Yeteri kadar eleştiri yapılmıştır. İtilaf devletlerinin Heyetimize verdiği barış projesini kabul etmek mümkün değildir. Çünkü doğrudan doğruya bağımsızlığımızı ihlal eden şartları içermektedir. Delegasyonumuz buna karşı bir mektup göndermiştir. Bu mektubun içeriği İtilaf devletlerinin projesini eleştirmekten ibarettir...Mektubun içeriğinde 'esasen ittifak ettiğimiz noktaları imza ederek barış yapalım' deniliyor. Delege heyetimiz Bakanlar Kuruluna karşı sorumludur...Hükümet, bu yönde Delege heyetine özel talimat vererek barış girişimlerine biraz daha devam edebilir. Ben şahsen vicdanıma, fikri kanaatime ve araştırmalarıma dayanarak yüksek heyetinize derim ki, delege heyetimiz kendisine verilen vazifeyi tamamen ve pek mükemmel bir surette yerine getirmiştir...ve başarılı olmuştur. Eğer meseleyi iyi neticelendirmek istiyorsak delege heyetimize yüksek heyetiniz tarafından manen kuvvet verilerek çalışmaya devam ettirmek gerekir. Yani barış antlaşmasını bir an önce yapalım, olmayacaksa aldanmayalım. Askeri tedbirlerimizde geri kalmayalım. Bazı arkadaşlarımız bir önerge hazırlamış. Ben de o arkadaşlara

katılıyorum.”

Konuşmalar bittikten sonra Meclisin aldığı kararın özü şuydu: “Mali, iktisadi ve idari sorunlarda memleket ve milletimizin hayati haklarını ve bağımsızlığını tam ve emin olarak elde etmek esası çerçevesinde barış girişimlerine devam olunmasını ve bu esasa göre Bakanlar Kurulunca Delege heyetimize görev ve talimat vermesini öneriyoruz.”

Meclisin kararından iki gün sonra İsmet Paşa İtilaf devletlerinin İstanbul’daki temsilcilerine Türkiye’nin 100 sayfalık karşı teklifini gönderdi ve bu çerçevede Türkiye’nin bir Avrupa kentinde veya İstanbul’da yapılacak konferansa katılmaya hazır olduğunu bildirdi. İtilaf devletleri Türk delegasyonunu 23 Nisan’da Lozan’da konferansa bekliyordu. Ancak bu defa İsmet Paşa’nın karşısında Lord Curzon yer almayacaktı. Konferansa İngiltere’nin Ankara’daki Yüksek Temsilcisi Horace Rumbold başkanlık edecekti. Fransız Heyetinin başkanı da değiştirilmişti. Fransa Heyet Başkanı Mudanya Konferansında Fransa’yı temsil eden General Pellé olacaktı. Bu değişiklikte Atatürk’ün Poincaré’ye mektubu etkili olmuş muydu? Muhtemeldir.

Lozan Konferansının bu ikinci döneminde gündemdeki konuların çözümü için hızlı ve sonuç verici bir yaklaşımın benimsendiği söyleniyordu. Gene de Kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı borçları, Osmanlıların yabancı şirketlerle imzaladıkları

imtiyaz antlaşmaları, Yunan ordusunun Anadolu'da yaptığı tahribatın bedelinin nasıl ödeneceği, İstanbul, Gelibolu ve Marmara'daki yabancı kuvvetlerin ne zaman ve nasıl boşaltılacağı gibi konuların müzakereleri ve sonuca bağlanması bir hayli, zahmetli olacak, diplomatik ustalık gerektirecekti.

Bütün yaşanan olumsuzluklara rağmen Avrupa devletlerinin Yunanistan'a baskı yapmaya niyetleri yoktu. Gündemdeki diğer konularda da Türkiye'den mümkün olduğu kadar taviz kopartmaya çalışacaklardı.

Türkiye'nin Batı sınırının Meriç nehrinin neresinden geçeceği konusu uzun müzakerelere yol açtı. İsmet Paşa'nın ustaca manevraları ve dile getirdiği sağlam gerekçelere daha fazla direnemeyen İtilaf devletleri sonunda Türkiye'nin savunduğu Talweg hattını, yani nehrin ortasından geçen çizgiyi sınır olarak kabul etmek zorunda kaldılar.

Yunanistan'ın Türkiye'de yol açtığı tahribatın bedelinin ödenmesi konusu da uzun tartışmalara yol açtı. Yunan cunta idaresi bir ara Doğu Trakya'ya yönelik bir askeri hareket yapmayı tasarladı. Sonunda Yunanistan'ın Türkiye'ye tazminat veya tamirat parası ödemeye olanak verecek kaynakları olmadığı anlaşıldı. Türkiye'nin de bu işin peşini bırakmayacağı görüldü. Neticede Yunanistan'ın tamirat ödemeyi kabul ettiği, ancak bunu parayla değil, Edirne'nin demiryolu istasyonunun da bulunduğu Karaağaç

ilçesinin Türklere bırakılarak ödenmesi konusunda görüş birliği sağlandı. Bu konuda Türkiye’de Başbakanlıkla İsmet Paşa arasında görüş farklılıkları çıktı. Sonunda Atatürk’ün İsmet Paşa’nın yaklaşımını benimsemesi üzerine bu sorun da çözüldü.

İsmet Paşa’nın kararlı tutumu sonunda İtilaf devletlerinin desteğinden yararlanma umudunu kaybeden Venizelos’un Türkiye ile ilişkileri geliştirme politikası benimsemesine yol açtı. Lozan’da İsmet Paşa’ysa Venizelos arasında başlatılan diyalog iki ülke arasında yılarca sürececek bir barış ve işbirliği havasının yaratılmasına yol açtı.

Kapitülasyonlar konusunda da Türkiye’nin kararlı tutumu sonuç verdi. İsmet Paşa’nın geri adım atmayacağını gören İtilaf devletleri sonunda kapitülasyonları koşulsuz olarak kaldırmayı kabul ettiler.

İşgal kuvvetlerinin ülkemizi tahliye etmeleri konusunda da güçlükler yaşandı. Londra’da Dışişleri Bakanı olan müzakereleri uzaktan yönlendirmeye çalışan Lord Curzon, tahliye konusunda yeni güçlükler çıkarttı. Curzon, Askerlerin tahliyesinden sonra işgal kuvvetlerinin Boğazlarda ikişer savaşı gemisi bırakmasının kabul edilmesini istedi. İsmet Paşa’nın buna tepkisi çok sert oldu. “*İstanbul’da silahlı bir sandalın bile bırakılmasına razı olamayız*” dedi.

Mali konularda da Türk heyetine büyük baskılarda

bulunmaya çalıştılar. Sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan devletlerin Osmanlı Borçlarının ödenmesine katılmaları kabul edildi. Meselelerin ilkeleri üzerine anlaşıldıktan sonra Osmanlı Devlet Borcuyla ilgili görüşmeler Lozan Konferansı bittikten sonra da sürdürüldü. 19125 yılında başlayan görüşmeler 13 Haziran'da Paris'te Büyükelçi Fethi Bey ile alacaklıların temsilcileri arasında imzalanan bir anlaşmayla sonuçlandı. Daha sonra çıkan dünya ekonomik buhranı sırasında Hover moratoryumu çerçevesinde borç ödemeleri durduruldu 22 Nisan 1933 tarihinde Paris'te yeni bir sözleşme yapıldı. Türkiye 25 Mayıs 1954 tarihinde son taksidi ödeyerek Osmanlı borçları konusunu sonuca bağladı.

Meis Adası Lozan müzakereleri sırasında 12 Ada'yla beraber İtalya'ya aitti. Muslininin uzlaşmaz tutumu nedeniyle Türkiye'ye bırakılması İtilaf devletleri tarafından kabul edilmedi.

Sonunda bu adanın hiçbir şekilde Türkiye aleyhinde kullanılmayacağı konusunda İtalyanların askeri teminat vermesi ve 12 Ada'nın Osmanlı borçlarındaki hissesinin 1912 yılından itibaren taksimini kabul etmesi karşılığında Meis'in İtalyanlarda kalması kabul edildi.

16 Temmuz'da yapılan toplantı 12 saat sürdü ve bütün pürüzler halledildi.

Komitelerin son toplantısı 17 Temmuz 1923'te

yapıldı. Son haftalarda en büyük güçlükleri çıkartan Fransa'nın Baş Delegatesi General Pellé kapanış konuşmasında "İsmet Paşa mükemmel bir asker olduğu kadar mükemmel bir diplomattır" dedi. İtalyan Baş delegatesi de "İtalyan Baş Delegatesi, *"Lozan Konferansında Türk Heyeti Temsilcisinin üstünlüğü katiydi. İsmet Paşa her açıdan Konferansa hakimdi, büyük askeri başarısından sonra Türk tarihinde örneği olmayan bir siyasi zafer kazandı. Ben şahsen onun bu konferansta oynadığı büyük siyasi role hayranım"* dedi.

İsmet Paşa da Konferanstaki son konuşmasında *"Konuşmalar, temsil edilen devletler arasında eşitlik ilkesi çerçevesinde yürütüldü. Türk delegeleri medeni bütün memleket ve milletlerin istifade ettiği tam ve mutlak bağımsızlığa layık olduğunu her vesileyle söylemekten geri kalmadı"* dedi.

Konferans Türkiye'nin zaferiyle sonuçlandıktan sonra Ankara'dan imza yetkisini bir türlü gelmemesi İsmet Paşa'yı üzdü. Sonunda 19 Temmuz tarihinde Atatürk'ün imzasıyla gelen telgraf şu sözleri içeriyordu: *"Hiç kimsede tereddüt yoktur. Kazandığınız başarıyı en samimi duygularımızla tebrik için usulen (antlaşmanın) imzalandığını bildirmenizi bekliyoruz kardeşim."* Antlaşma 24 Temmuz 1923 tarihinde Ouchi Şatosunda görkemli bir törenle imzalandı. Böylece Türkler 2224 yıldan beri süren gerileme ve çöküş dönemini sona erdirmişler, geleceğe umutla bakan bir milletin gücüyle çağdaş,

demokratik, laik bir devletin temellerini atmışlardı.

İsmet İnönü, anılarında, altında imzası olan antlaşma hakkında şunları söylüyordu: “*Mudanya Mütarekesinden sonra Lozan Konferansı, milletimizin Avrupa ortasında davet olunduğu büyük bir imtihandır. Türkiye, medeni alem ortasında, davasını açık ve kesin olarak izah ve müdafaa edecek medeni ve siyasi bir seviyede midir? Acaba ortadaki manzara Anadolu dağlarında şu veya bu tesadüfün veya Türkiye’ye hasım devletler tarafından işlenen şu veya bu hatanın tesadüfi neticesi midir? Yoksa bir milletin belli bir hedefe doğru giriştiği şuurlu bir mücadelede midir? Lozan imtihanında işte bu suallerin cevabı verilmiştir.*”^[62]

Dünya Lozan’ı nasıl değerlendirmişti?

Churchill, *Dünya Bunalımı* isimli kitabında da Lozan’la ilgili şunları yazıyor: “*Lozan Antlaşması Sevr Antlaşmasının kesinlikle karşıtı oldu. Daha önce Türkiye’ye barışı dikte etmekle kalmayıp Türk devletini ölüme mahkum etmeye de hazır olan büyük devletler, şimdi eşit koşullardaki görüşmelerde bulunmak zorunda kaldılar. Türkler İstanbul’u yeniden ele geçirdiler ve Doğu Trakya’nın önemli bir bölümünü geri aldılar. Yabancı devletlerin her türlü yönetim ve denetimi yok edildi. Kapitülasyonlar kaldırıldı.*”^[63]

Lozan’ı, Amerika Birleşik Devletleri’nin

görevlendirdiği gözlemci olarak çok yakından izlemiş olan Büyükelçi John Grew İsviçre'deki Amerikan diplomatlarına yaptığı konuşmada Lozan Antlaşmasını özetle şöyle değerlendiriyordu: “İsmet Paşa Lozan'da büyük bir diplomatik zafer kazanmıştır. Bütün İtilaf devletleri diplomatların sırtını yere getirmiştir. Bu olayı inkar etmenin yararı yoktur. Belki bu, tarihte kazanılmış en büyük zaferdir ve daha başlangıçta İsmet Paşa'nın bütün kozları elinde bulundurmasıyla sağlanmıştır. Daha işe başlarken elinde dört as vardı ve bunlar antlaşmayı sağlayan yararlı temeller oldu. Birincisi arkasında zaferden yeni çıkmış bir ordu bulunuyordu. İkincisi ordu çok iyi bir durumda ve her an savaşa girmeye hazır halde idi. Üçüncüsü, büyük devletlerden hiçbirisi savaşa girmek istemiyordu. Dördüncüsü İtilaf devletleri sıkı ve birleşik cephe kuramıyorlardı. Her devlet yanındakinden kuşkulanıyordu.”^[64]

Dışişleri Bakanı Çiçerin “Lozan Konferansı ve Dünyanın Durumu” başlıklı makalesinde “12 yıl süren savaşlardan sonra zayıf düşmüş kabul edilen Türkler dünya güçlerini dize getirdi” diyordu.^[65]

Ünlü tarihçi Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* isimli kitabında Lozan'dan şöyle söz ediyor: “Aylarca diplomatik çekişmeler oldu. Onun Türkiye için en büyük önemi bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin içine aldığı bütün topraklarda Türk egemenliğinin tam olarak kurulmasıdır... Aynı zamanda uzun yıllar boyunca bir aşağılama ve

boyunduruk sembolü olarak öfke kaynağı olan kapitülasyonlar kaldırıldı. Böylece Türkiye, Birinci Dünya Savaşının yenilmiş devletleri arasında kendi yıkıntısı içinden yeniden ayağa kalkmayı başaran tek ülke oldu. Galip güçlerin kendisine dayattığı barış şartlarını reddetmiş ve kendi şartlarını kabul ettirmişti. Lozan Antlaşması, özünde Türk Milli Misakınca öngörülen isteklerin uluslararası ölçekte tanınması anlamına gelmektedir.”^[66]

Peki Lozan’da Türkiye’yle mücadele edenlerin öncülüğünü yapan İngiliz diplomatları ne diyordu: Lozan müzakerelerinin ikinci bölümünde İngiliz Heyetinin Başkan Yardımcısı olan Sir Andrew Ryan’ın görüşü şöyleydi: “*Lozan’da onursuz bir barış imzalandık. Bu İngiltere’nin şimdiye kadar imzalamış olduğu antlaşmaların en uğursuzu, en mutsuzu ve en kötüsüdür.*”^[67]

Birinci Dünya Savaşında Vicomte Bryce ile beraber İngiliz Propaganda Bakanlığı hesabına Türkiye’yi ağır biçimde suçlayan *Mavi Kitap*’ın yazarı ünlü tarihçi Arnold Toynbee, Birinci Dünya Savaşında *Manchester Guardian* gazetesi adına Türk Kurtuluş Savaşını izlemişti. 1926 yılında K.P. Kirkwood ile birlikte yazdığı *Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu* başlıklı kitabında Lozan Antlaşması hakkında şöyle diyordu: “*Türk Delegasyonu Misak-ı Milliyle belirlenmiş olan toprak konuları, kapitülasyonlar, borçlar ve diğer milli çıkarlar konularında bir adım bile geri atmamıştır. Hemen her*

konudaki milliyetçi istekleri Lozan'da İtilaf devletleri tarafından kabul edilmiştir. Dünya tarihinde bir eşi olmayan bir olayla karşılaşmış, yenilmiş, parçalanmış bir ulusun, bu harabe içinden ayağa kalkması ve dünyanın en iyi ulusları ile eşit şartlar içinde karşı karşıya gelmesi ve bu büyük savaşın galiplerini dize getirerek istediklerini kabul ettirmesi şaşılacak bir şeydir. Neticede Lozan'da Türkiye büyük bir zafer kazanmıştır, yeni bir devletin ötesinde bir millet oluşturmuştur.”^[68]

Toynbee İsmet Paşa ile ilgili olarak da şunları yazıyordu: “Bu düelloda kazanılan başarının en büyük onur payı, kulağı ağır işiten fakat her şeyi son derece iyi hesaplayan inatçı devlet adamı ve asker İsmet Paşa'ya ait bulunmaktadır. Ayrıca, Türk Baş Delegatesinin gerilemek bilmez karakteri, arkasında bulunan bir Cumhurbaşkanı'nın, bir parlamentonun ve Anadolu halkının azmi ile de desteklenmiştir. Lozan Konferansında İsmet Paşa değil, Türkiye konuşuyordu.^[69]

Atatürk, Büyük Nutuk'ta Lozan Antlaşmasını Sevri Antlaşması, Londra'da İtilaf devletleri tarafından 12 Mart 1921 tarihinde teklif edilen metin, 22 Mart 1922 tarihinde Paris'te yine İtilaf devletlerinin dışişleri bakanları tarafından sunulan önerilerle kıyaslıyor. Bu 14 sayfalık kapsamlı değerlendirmeyi okuyanlar Türkiye'nin nereden nereye geldiğini en yetkili şahsiyetin ağzından öğrenecekler ve Lozan'ın ne kadar büyük bir diplomasi zaferi olduğunu

anlayacaklardır.^[70]

Lozan Antlaşmasından hemen sonra Lozan’da Türkiye ile Amerika arasında İsmet Paşa ile ABD Temsilcisi Grew arasında yapılan müzakereler sonucunda Türkiye’nin görüşlerinin büyük ölçüde benimsendiği bir antlaşma imzalandı. Ancak bu antlaşma ABD Kongresinde Ermeni lobisinin engellemesi sonucunda 6 oy farkla reddedildi. Bu nedenle Türkiye ile ABD arasında Birinci Dünya Savaşında kesilen diplomatik ilişkilerin yeniden başlaması 1927 yılına kadar mümkün olamadı.

Lozan Antlaşmasının imzalanmasından üç ay sonra Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi. Türkiye oldukça kısa süre içinde demokratik, laik ve çağdaş bir devlet olarak dünya ülkeleri arasında hak ettiği yeri aldı.

Musul Meselesi Lozan Konferansının kapsamı dışında bırakıldı. Bu konunun Türkiye ile İngiltere arasında görüşülerek çözümlenmesi kararlaştırıldı. Bu görüşmelerden sonuç çıkmayınca Milletler Cemiyetine gidildi. O aşamada Güney Doğu Anadolu’da yabancıların kışkırtmasıyla Nasturi isyanı ve Şeyh Sait ayaklanması çıktı. Bu isyanlar Türk silahlı kuvvetleri tarafından kısa sürede bastırıldı. Musul meselesi hakkında Milletler Cemiyeti ile Uluslararası Adalet Divanında İngiltere’nin beklentileri doğrultusunda karar alındı. 5 Haziran 1926 yılında Türkiye ile İngiltere arasında imzalanan Ankara antlaşmasıyla Musul meselesi çözüldü Bugün

sınır Kabul edildi. Musul petrol gelirlerinin %10'u 25 yıl süreyle Türkiye'ye tahsis edildi.

İkinci Dünya Savaşının yaklaştığı yıllarda uluslararası alanda olumsuz gelişmeler oldu. Milletler Cemiyeti uluslararası alandaki önemini ve etkinliğini kaybetti. Lozan Antlaşmasının Boğazlar Sözleşmesinin günün koşullarına uydurulması için Türkiye'nin girişimiyle Lozan'ı imzalayan ülkeler arasında Montrö'de toplanan Konferansta Türkiye'nin güvenlik çıkarlarına daha uygun bir sözleşme imzalandı ve bu sözleşme Lozan'ın Boğazlar Sözleşmesinin yerini aldı. O sırada imzalamayan ülkeler arasında yer almayan İtalya daha sonra sözleşmeyi imzaladı. Montrö sözleşmesinde Lozan'dan farklı olarak Boğazlar ve Marmara çevresindeki askersizleştirilmiş alanlar kaldırıldı. Türkiye o alanlarda askerlerini konuşlandırma hakkına sahip oldu. Boğazlar Komisyonu kaldırıldı. Onun yetkilerini Türkiye üstlendi. Lozan'da olmayan "Yakın bir savaş tehlikesi kavramı Kabul edildi. Türkiye'nin önerisiyle kabul edilen bu değişiklikler ülkemizin güvelik ve siyasal çıkarlarına daha çok hizmet edecek bir durum yarattı.

Atatürk'ün yıllarca süren çabalar sonucunda Fransa'yı ikna etmesi üzerine 1938'li yılların sonuna doğru Hatay'ın bağımsızlığına kavuşma sağlandı. Atatürk'ün ölümünden kısa bir süre sonra da Hatay anavatana katıldı.

Yıllarca Atatürk'ün en yakın çalışma arkadaşı olan ve

Onun ölümünden sonra Cumhurbaşkanlığına seçilen İsmet İnönü Atatürk'ün çizgisini ve politikalarını sürdürdü. Türkiye'yi 63 milyon insanın hayatına mal olan İkinci Dünya Savaşının dışında tutmayı başardı. 1946 yılında çok partili rejimi benimseyerek Türkiye'nin çağdaş demokrasiler arasında yer almasını sağladı ve 1950 yılında demokratik seçimler yoluyla iktidarı seçimi kazanan partiye devrederek dünyaya örnek oldu.

Büyük Atatürk'ün ve Onun en yakın çalışma arkadaşı İsmet İnönü'nün gerçekleştirdikleri Lozan diplomasi zaferi ve ondan sonraki büyük devrimler bugün de milletimiz için gurur kaynağı olmaya devam ediyor.

KAYNAKÇA

[1] Güvenç, Bozkurt, *Türk Kimliği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 293-294; Öymen, Onur, *Türkiye'nin Gücü*, Remzi Kitabevi İstanbul, 2003, s. 31-34.

[2] Djuvara, Trandafir G. “Napolyon Bonaparte Saint-Helene Hatıraları”, *Türk İmparatorluğu'nun Paylaşılması Hakkında 100 Proje, 1281-1913* çeviren Pulat Tacar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 317.

[3] Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, s. 2396., Milliyet Yayınları, İstanbul 2010.

[4] Hammer, Cilt VIII, s. 2348.

[5] Lane-Poole, Stanley, *Lord Stratford Canning'in Hatıraları* Türkiye Tarih Vakfı, Yurt Yayınları, İstanbul 1988, s. 90, 127.

[6] Lane-Poole, s. 168-169.

- [7] Lane-Poole, s. 109.
- [8] Karal, Cilt I, s. 222.
- [9] Lane-Poole, s. 160-166.
- [10] Lane-Poole, s. 168-169.
- [11] Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, s. 57.
- [12] Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, s. 430-431.
- [13] Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, s. 129, 141-143.
- [14] Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt IV, s. 129, 141-143.
- [15] Öymen, Onur, *Çıkış Yolu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 508.
- [16] Öymen, Onur, *Çıkış Yolu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 508.
- [17] Karal, Cilt V, s. 116; Öymen, Onur, *Bir Propaganda Silahı Olarak Basın*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 67-70.
- [18] Karal, Cilt V, s. 116.
- [19] İnönü İsmet, *Hatıralar*. 1. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s. 50-53.
- [20] Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V., s. 276-286.
- [21] Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, s. 321-335.
- [22] İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Cilt I, s. 79-82.
- [23] Shaw, Stanford, J, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, Savaş Giriş*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 2014, s. 8-9.
- [24] Mango Andrew, *Atatürk*, John Murray, London 1999, s. 136-137.
- [25] İsmet Paşa, *Hatıralar*, Cilt 1, s. 99-100.
- [26] Orbay, Rauf, *Siyasi Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 35.
- [27] Mango, *Atatürk*, s. 134-135.
- [28] Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt V, s. 393.
- [29] İsmet İnönü, *Hatıralar*, Cilt I, s. 102

- [30] Öymen, Onur, *Arka Plan*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 181; Anderson, Scott, *Lawrence in Arabia: War, Deceit, Imperial Folly and the Making of the Modern Middle East*, New York, London, 2013.
- [31] Rogan, Eugene, *The Fall of the Ottomans*, Basic Books, New York, 2015, s 260-271.
- [32] İsmet İnönü, *Hatıralar*, Cilt I, s. 159.
- [33] Macmillan, Margaret, *Paris 1919*, Random House, New York, 2001, s. 373. 437.
- [34] Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838-1995*, s. VIII.
- [35] *Nutuk*, s. 50.
- [36] Avcıoğlu, Doğan, *Milli Mücadele Tarihi, 1938-1995*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1974, s. VIII.
- [37] Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, s. 131.
- [38] Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne...* s. 44-45.
- [39] İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Cilt I, s. 198-200.
- [40] Mango, s. 313.
- [41] Lord Kinross, *Atatürk, Rebirth of a Nation*, Phoenix, London, 1964 s. 376.
- [42] Akşin Sina, *Türkiye Tarihi*, Cilt IV, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 103.
- [43] Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s. 202.
- [44] *Türk İstiklâl Harbi II. Cilt Batı Cephesi 6. Kısım IV Kitap İstiklâl Harbinin Son Safhası (18 Eylül 1922: 1 Kasım 1923)*, Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmî Yay. Seri No. 1, Ankara, 1969, s. 117- 118; Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1943, s. 38.

- [45] Şimşir Bilal, *Lozan Günlüğü*, Bilgi Kitabevi, s. 112-114, 130-132.
- [46] Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s. 105.
- [47] Coşkun, Alev, *Diplomat İnönü*, *Lozan*, s. 153-157.
- [48] Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, s. 142-145.
- [49] Meray, s. 188-200.
- [50] İnönü, *Hatıralar*, Cilt II, s. 86.
- [51] İnönü, *Hatıralar*, Cilt II, s. 86.
- [52] Şimşir, *Lozan Günlüğü*, 342-347.
- [53] Şimşir, s. 352.
- [54] Karacan, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, Bilgi Yayınevi, Üçüncü Basım, Ankara, s. 101-102.
- [55] Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s. 229-230.
- [56] Grew, John, *Atatürk ve İnönü*, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2000, s. 32.
- [57] Meray, Seha, Cilt 3, s. 53.
- [58] Şimşir, *Lozan Günlüğü*, s. 349.
- [59] İnönü, *Hatıralar*, Cilt II, s. 89-90.
- [60] Grew, *Atatürk ve İnönü*, Cumhuriyet Yayınları, Çev. Muzaffer Aşkın, İstanbul, 2000, s. 48-52.
- [61] Karacan, s. 195-196.
- [62] İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Cilt I, s. 146-147.
- [63] Coşkun, Alev, *Diplomat İnönü* s. 409-410.
- [64] Grew, *Atatürk ve İnönü*, s. 55.
- [65] Coşkun, s. 410.
- [66] Coşkun s. 424-425.
- [67] Sonyel, Selahi, R, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansının Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 190.
- [68] Sonyel, Salahi R, *Gizli Belgelerle...*, s. 189.
- [69] Coşkun, s. 418-419.

^[70] *Büyük Nutuk*, CHP İstanbul İl Başkanlığı Yayını, s. 681-695.